VIŠOKA ŠKOLA
SOCIJALNOG
RADA

PARADIGMA: **Časopis za teoriju i praksu socijalnog rada, specijalne edukacije i rehabilitacije**

Izdavač:
Visoka škola socijalnog rada, Terazije 34, Beograd

Za izdavača:
prof. dr Vladimir Ilić

Glavni urednik:
prof. dr Vladimir Ilić

Odgovorni urednik:
doc. dr Milorad Đurić

Zamenik odgovornog urednika:
doc. dr Sanja Đurđević

Redakcija:
prof. dr Milan Miljević, prof. dr Jasmina Kovačević, prof. dr Petar Nastasić,
prof. dr Uglješa Janković, doc. dr Vesna Dukanac, doc. dr Neda Milošević,
doc. dr Ivana Milosavljević Đukić, doc. dr Nataša Ljubomirović,
doc. dr. Dragan Stojiljković, doc. dr Ivana Ristić, doc. dr Milenko Čurović,

Sekretar redakcije:
Jelena Živković

Grafičko oblikovanje:
Petar Matić
Milorad Đurić

Adresa redakcije:
Terazije 34, Beograd
e-mail: paradigma@asp.edu.rs
www.asp.edu.rs
Štampa: Štamparija "Topalović"
ISSN 2620-1550
Časopis izlazi dva puta godišnje

Sadržaj

05 *Đorđe Stojanović*
Socijalna politika i kultura

23 *Suada Buljubašić*
Nužnost novih reformi socijalne politike u Bosni i Hercegovini

37 *Tibor Valuch*
Changes in Consumption in socialist Hungary after 1956

55 *Gordana Čolić, Vesna Borota, Neda Milošević, Ivana Ristić*
Razvojna disleksija i teorije o nastanku razvojne disleksije

67 *Ivana Milosavljević Đukić*
Deca - žrtve i svedoci u krivičnom postupku

79 *Veselin Medenica, Lidija Ivanović*
Asistivne tehnologije i participacija osoba sa poteškoćama u motoričkom funkcionisanju

95 *Mirjana Sokolović*
Pomoć u kući - socijalno prihvatljiv i ekonomski efikasan oblik socijalne zaštite

119 *Uputstvo autorima*

Đorđe Stojanović[1],
Institut za političke studije, Beograd

316.72:364.628
364-7(497.11)
Originalni naučni rad

Socijalna politika i kultura

Apstrakt: Rad se bavi vrstom i nivoom povezanosti između kulture i socijalne politike kao sve frekventnijim predmetom istraživanja. Cilj ovoga rada je da ispita uticaj „kulturnog zaokreta" na konfigurisanje ili rekonfigurisanje socijalne politike, kako na nivou blažeg uticaja (kulturni tekst kao nezaobilazni okvir za proučavanje socijalne politike) tako i na nivou intenzivnijeg uticaja (kulturni tekst kao glavni postmodernistički instrument za dekodiranje realnosti socijalne politike kreiranu od strane elita). Rad pokazuje kako ova dva pristupa kulturnoj perspektivi ne moraju međusobno da se neutralizuju ili poništavaju.
Ključne reči: *socijalna politika, kultura, blagostanje, institucije, postmodernizam, poststrukturalizam, javne politike.*

Uvod

Razumevanje socijalne politike, svejedno: kao političko-javne arene ili kao striktne naučne discipline, je pomalo čudno, „evazivno" bavljenje sa nečim što se „lako prepoznaje ali teško opisuje". Radi se o poprilično složenom i zahtevnom procesu. Naime, sa jedne strane, stoji civilni narativ: građani kao da raspolažu sa nekim specifičnim „socijalno-kulturnim instiktom" koji temate socijalne politike nepogrešivo identifikuju, čak i u naizgled sa socijalnom politikom nespojivim stvarima, kontekstima i okolnostima, a da, pritom, ne mogu adekvatno konstruisati korene, mehanizme i polje svoje reakcije, to jest diskurzivnih intervencija. Državni narativ je, sa druge strane (makar u srpskom slučaju), često tretira kao planski programski diskurs i sledstvenu praksu obeleženu skupom "blagonaklonih i dobrohotnih", dakle proizvoljnih i teatralnih, aktova-ustupaka ili „političkih marginalija", jednom reči: kao „državnu mizerikordiju ili milostinju", a ne kao konstitutivni tropološki set demokratskog imaginarijuma dužnosti i obaveza koji su, potencijalno, najtransparentniji jezički algoritam demokratičnosti jedne političke zajednice. U tom kontekstu, sa svim svojim totalizujućim meta-narativom

1 djordje.stojanovic@ips.ac.rs

jednakosti, „nužnost i obligacije“ ravnopravnosti građana od strane neutralne demokratske države kao da su diferencirani u odnosu na „nužnost i obligacije“ jednakosti u pomoći građanima od strane neutralne demokratske države. Naučnici, konačno, sa treće strane, narativ socijalne politike često izjednačavaju sa nekim strukturalnim, institucionalnim ili racionalno-operativnim i univerzalno-progresivističkim kalkulusom blagostanja, zanemarujući njenu diskurzivno-narativnu, to jest kulturno-konstruktivističku dimenziju, dimenziju identiteta, baziranu na jeziku, tekstovima i simbolima i sledstvenim praksama.

Sve tri narativno-diskurzivne celine, pored toga što proizvode kulturne algoritme socijalne politike i same su kulturni algoritmi socijalne politike, kao što su generisane tako i generišu njen najširi (disciplinujući) kulturni ambijent.

Tako, recimo, narativi/kulture siromaštva moraju biti odnosni (transverzalani, komplementarani, antitetički itd.) kako prema „simboličkom poretku“ narativa/kulture solidarnosti neke partikularne političke zajednice, tako i prema „antitetičkoj“ kulturi (individualne ili društvene) stigmatizacije. Oni su proizvedeni odnosom koji iznova reformulišu. Opozitno od ovog radikalno „postmodernizovanog“ stanovišta „kulturnog zaokreta“, postoje i ona ishodišta koji kulturi, instrumentarijom čvrstog prosvetiteljskog pozitivizma, ne pridaju veliki značaj. Naime, kultura nije nedostajuća varijabla u razumevanju socijalne politike (Baldock, 1999). Takva konjunkcija je proizvod restrikovanog poimanja kulture, kao zajedničkog skupa vrednosti, normi i stavova većine populacije, kombinovanog sa mišljenjem da je socijalna politika stvar koja se prevashodno tiče kreacije malobrojnih intelektualnih elita. Kompatibilno prvom polazištu, o čemu će kasnije biti više reči, Eni Norton (Anne Norton) drži da kultura nije ni zavisna ni nezavisna varijabla, ne postoji ništa što stoji van kulture (Norton, 2004, 2-7). Na jednom umerenijem analitičkom planu, koji će biti u ovom tekstu delimično sučeljen sa korenitošću posmodernističko-kulturalističkog shvatanja, kultura ima kredibilan i permanentan analitički status. Tako, recimo, polazište da je država blagostanja konsekvenca ekonomsko-industrijskog razvoja, kao i borbe za moć na nivou klasa i rizičnih kategorija populacije, se jedino može istraživački „zatvoriti“ ili kompletirati razmatranjem utakmice vrednosno-normativnih konstrukta blagostanja različitih ideologija (poput socijalističke, socijal-demokratske, liberalne, neoliberalne ili konzervativne opcije).

Saobrazno savremenim zahtevima u proučavanju socijalne politike, ovaj rad će se baviti, sa jedne strane, prirodom kulturnog rakursa u tumačenju socijalne politike, i njegovom najradikalnijom postmodernističkom vari-

jacijom. U tom smislu, on podrazumeva važnost kulture za socijalnu politiku. Međutim, kultura koja je ovde u opticaju nije neka statična „kultura tradicije", već dinamična „kultura promene". Naša intencija je i prolegomena u i afirmacija proučavanja kulturne dimenzije socijalne politike, ali i plasiranje mogućnosti za postmodernu dekompoziciju od strane elite kontrolisanog „simboličke sadržaja" kulturnih kodova blagostanja. U tom smislu, ovaj rad može da bude instruktivan i po pitanju razumevanja ili priznavanja skripta autentične kulture blagostanja i po pitanju praktičnih implikacija, to jest mogućih smernica, redizajniranje i/ili reformisanja socijalne politike u Srbiji. Napominjemo još jednom, da je prvi korak ka to joj upotrebljivosti napuštanje tradicionalističkog i retradicionalističkog normiranja u vidu zatvorenih kulturnih obrazaca, i okrenutost ka kulturi koja se formuliše i reformuliše u svakidašnjem životu, a koja je podložna specifičnim odnosima moći.

1. Teorijski skript relacije kulture i socijalne politike

Nije potrebno posebno naglašavati da je definisanja kulture oduvek bio zahtevan i kompleksan poduhvat (Kroeber, Kluckhohn, 1952). Bilo kako bilo, u literaturi koja se bavi odnosom kulture sa socijalnom politikom, ona se najfrekventnije izjednačava sa setom vrednosti, normi i uverenja aktera države blagostanja, poput predlagača, donosioca ili kreatora socijalne ili socijalno obeleženih politike/a, administratora, interesnih grupa, crkava, klijenata ili poreskih obveznika (Oorschot, 2007). Tako ustrojena percepcija inkorporira kako univerzalističke sklopove nekog pogleda na svet, izražene preko, recimo, ideoloških i religijskih ubeđenja, tako i partukularne normativne sklopove u povodu shvatanja porodičnih vrednosti, radne etike i sl. Ergo, prevalentni skup istraživanja čine: (1) proučavanje uticaja vrednosti, normi i uverenja na dizajniranje sistema blagostanja, šema beneficija i socijalnih usluga, te (2), vice versa, proučavanje uticaja socijalne politike i institucija na individualne stavove i ponašanja povezana sa moralom. Ovakva pozicija predstavlja perspektivu koja se zasniva na unitarističkom, statičkom i determinističkom shvatanju kulture (Oorschot, Opielka, 2008). U literaturi, ona se označava i kao „kultura nasleđa", kultura je jedna od objektivnih varijabli pored političkih, ekonomskih i institucionalnih faktora (Reckwitz, 2000). Ova kulturna „varijacija se percipira kao odlika ljudi povezana sa njihovom pripadnošću nekoj grupi, gde je mišljenje i ponašanje dirigovano koherentnim, konzistentnim i koercitivnim kulturnim kalupom odnosne grupe. U nju spada, recimo, propitivanje da li pravoslavna ili katolička kultura

stvaraju različito institucionalno ustrojstvo blagostanja, ali i kako i u kojoj meri neo-liberalne vrednosti kreatora politike utiču na artukulisanje socijalne politike ili u kom odnosu stoje različite vrednosne konotacije pravde i solidarnosti između građana koji žive u različitim državama prema različitim režimima blagostanja.

Nasuprot tome, proponenti „kulturnog zaokreta" predlažu radikalne promene u tretmanu kulture i kulturnih studija. Naime, sintagma „kulturni zaokret" ukazuje na situaciju gde se ideje, značenja, diskursi i simboli, propušteni kroz kulturnu prizmu, rekonceptaulizuju kao predmeti i interpretativni okvir društvenih nauka, on označava pomeranje akcenta sa teorija socijalne strukture na semiotičke teorije, orijentisane na načine komuniciranja i reprodukovanja različitih društveno profilisanih značenja (McCarthy, 2000; Alexander, 1988). Za kulturni zaokret se može reći da je iniciran usvajanjem nekih idejnih postavki simboličkog interakcionizma i drugih mikrosocioloških pristupa, kao što bi se moglo reći da se nadovezuje na „lingvistički zaokret" i predstavlja idejnu prethodnicu svoje najzaoštrenije forme, takozvanog, „postmodernog zaokreta". O njemu možemo govoriti na četiri instance (Reciwitz, 2000; Oorschot, Opielka, 2008, 4): (1) na epistemološkom planu, on apostrofira post-pozitivističku zamisao produkcije značenja od strane samih teorija, teorije su shvaćene kao simbolički poretci; (2) u metodoloških ravni, on označava inovacije u sferi kvalitativnih metoda, kao što su analiza teksta i etnometodologija; (3) na istraživakom planu, on sugeriše konstituisanje novog, neklasičnog, područja analize, usmerenog na životne stilove i simboličke prakse; i (4) na nivou društvenih teorija ukazuje na formulisanje takvih postavki koje tendiraju prevazilaženju klasičnih kontroverzi, tipa odnosa između makro i mikro pristupa, integracije i diferencijacije, agencije i strukrure ili jedinstva i konflikata (neostrukturalizam, fenomenološka sociologija, kritička teorija itd.).

Gore izneta promena rakursa je konvergentna „kulturi prakse" koja pledira za heterogenitet kulture, zapravo, za postojanje različitih supkulturnih zajednica i kulturnih identiteta. Ergo, ona nije fiksirana, stalno se formuliše i reformuliše, izložena je kompetetivnosti i sa njom se manipuliše, ona je hegemonijska projekcija realnosti socijalne politike od strane elita, usredsređena na kontrolisanje dnevne prakse ljudi. Prevalenti istraživačke temati koji su povezani sa njom su (Oorschot, 2007, 136): (1) vrsta predstava i normativnih kategorija koje donosioci ili kreatori politika i same politike tvore; (2) načini na koji su legitimizovane nejednakosti i divergentni tretmani blagostanja u okviru tako formulisanih predstava; (3) uticaj socijalne politike na ljudski svet života; (4) nivo do kog su ideje i prakse kreatora po-

litika, administratora i klijenata konsonantne; i (5) koje mogućnosti klijenti imaju da njihovi pogledi na svet budu prihvaćeni. Pritom se kulturni zaokret može videti na dva načina (Oorscht, Opielka, Pfau-Effinger, 2008, 5): (1) slaba interpretacija podrazumeva analitičku neadekvatnost ukoliko objašnjenja inovacija u socijalnoj politici i njenih ishoda nije ispraćen studiranjem vrednosti aktera, značenja formativnog za situaciju u kojoj se nalaze i simboličkih kodova koje koriste i razmenjuju; dok (2) jača interperetacija cilja da preko demontiranja od elita zadate stvarnosti emancipuje i osnaži status vulnerabilnih grupa.

Recimo, nadalje, da se socijalna politika može determinisati preko najmanje tri teoretske putanje (Coffey, 2004, 2-3). Kao prvo, ona se uobičajeno koristi kao pojam koji ukazuje na, od strane države sponzorisani i realizovani, skup politika i praksi koje se bave unapređivanjem društvenog blagostanja i dobrobiti. Međutim, paralelno sa razvojem pluralne, nejednodimenzionalne ekonomije blagostanja, postalo je moguće govoriti i o socijalnoj politici koja je donešena i sprovedena bez pokroviteljstva države. Kao drugo, socijalna politika može da se tretira i kao zasebno polje proučavanja. Standardno percipiranje socijalne politike je fokusirano na državu blagostanja i njene „klasične" socijalne servise (zdravstvo, stanovanje, obrazovanje, socijalno osiguranje i lične socijalne usluge). Međutim, u svome najširem smislu socijalna politika može uključiti sve vladine politike koje su genuitetno obeležene socijalnim elementima. Ergo, postoji čitav niz politika koje se ne referiraju direktno ili eksplicitno na socijalnu varijantu, ali koje posredno ili implicitno u sebi objedinjuju različite aspekte, to jest mere, karakteristične za socijalnu politiku. Kao treće, socijalna politika može da se odredi i kao zasebna akademska disciplina, ne samo sa definisanim predmetom i empirijskom agendom, već i sa vlastititim konceptualnim i teoretskim pristupima. Ona nije samo fragment nekog područja, već i zaseban teoretski prostor sa diferenciranim analitičkim okvirom. Ta izdvojena i autentično profilisana sfera socijalne politike je, poput drugih društvenih disciplina, podložna uticaju, promenama i preoblikovanjima iniciranim širim teoretskim „turbulencijama" povezivanim sa feminizmom, postmodernizmom i poststrukturalizmom.

Socijalna politika je i teoretska, vrednosno-normativna, to jest tekstualno-kulturna ili kulturna, projekcija blagostanja jednog društva, kao i praktična primena ili instrumentalizacija, to jest praksa, onih politika za koje držimo da su bitno određene društvenom utemeljenošću ili socijalnim faktorom. Ovo se posebno odnosi na zadovoljavanje ljudskih potreba za obrazovanjem, zdravljem, stanovanjem i socijalnom sigurnošću. Ona je, isto-

vremeno, i skup aktivnosti kreatora ili donosioca politika zarad unapređivanja blagostanja i akademsko proučavanje tih istih aktivnosti (Alcock, 1997, 5-6). Socijalna politika je van svake sumnje politički projekat i kao takva ekstremno važna arena koja pokriva potencijalnu koliziju različitih ideoloških strategija. Može se interpretirati kao, široko postavljeno, stabilizovano polje analtičkih opservacija povezanih sa pristupom ili dostupnošću resursa za poboljšavanje i održavanje života. Tako postavljena otvara prostor da čak i određeni temati spoljne politike mogu biti inkorporirani u njen domen (vidi: Gil. 1992). Ona može da se definiše i na uži način, kao bavljenje sa društvenim potrebama i operativnošću, delotvornošću ili funkcionalnošću ljudskog organizovanja u uslovima oskudice, tradicionalno označenim kao socijalne usluge ili sistemi društvenog blagostanja, na planu zadovoljavanja tih istih potreba, potencirajući da je to složeno područje van socijalno-ekonomske optike slobodnog tržišta, cena i profitabilnosti (Titmuss, 1976, 20). Isto tako, socijalna politika, sasvim u postmodernističkom ili poststrukturalističkom maniru, može figurirati kao normativna disciplina *par exellence*, usmerena na konstruisanje idealne matrice društva, proizašle iz nekog shvatanja socijalne pravde, koje, opet, kamuflira stvarno funkcionisanje moći.

Sredinom sedamdesetih, vremenu kada je socijalna politika počela da zamenjuje socijalno administriranje, došlo je do signifikantnih promena u odnosu na prethodno skicirane pretpostavke, stanja i projekcije (Gould, 2005, 72-73): (1) masovna nezaposlenost je korišćena zarad kontrole inflacije; (2) forsirano je slobodno tržište i konkurencija (kompetetivnost); (3) pregovoranje o platama na nacionalnom nivou spušteno je na nivo korporacija; (4) radna snaga je podeljena na elitno „jezgro", te na zamenljivu i mariginalizovanu „periferiju"; (5) snaga sindikata je habetirala, a njena uloga u formulisanju i donošenju odluka je redukovana. Odgovor na takvo stanje stvari došao je u formi kulturalističkog i marksističkog kriticizma. Kulturalistička varijanta je osporavala načine osmišljavanja i obezbeđuvanja socijalnih usluga i kulturne postulate koji su podržavali određeni vid isporuke usluga. Međutim, kritičko proučavanje socijalne politike sedamdesetih i osamdesetih godina prošlog veka je najviše bilo povezano sa marksističkom paradigmom (Watson, 2000, 66). Realizacija blagostanja od strane države je percipirana u odnosu prema njenoj funkciji održavanja kapitalističkog sistema preko paralelnog perpetuiranja socijalne komfornosti i kompatibilnosti, (re)produkovanja klasnih odnosa i forsiranja patrijahalnog formata porodice obeleženog besplatnim kućnim angažmanom ili radom žena. Eklatantno je da kao noseći društveni rascep figuriraju klasni odnosi iz kojih su deriverane rasne i polne podele, u opticaju su veliki narativi, to jest meta-narativi

ili velike teorije, imperijalizam, patrijarhije i sl. Dodatno problemsko obeležje sedamdesetih je što, sa jedne strane, markisizam, zajedno sa liberalnom tradicijom, nije uspeo da reši probleme povezane sa činjenicom da socijalne politike dovode do osporavanja, skretanja i političkog deljenja povezanih sa njihovim ciljevima, sredstvima i praksama (O'Brien, Penna, 1998, 105). Sa druge strane, sva politička pitanja su razmatrana u odnosu na državu, dok su relevantna pitanja individualnog blagostanja počivala negde drugde, recimo u odnosu između korpusa znanja koje čini profesionalni domen i same profesionalne moći - eksperti svih vrsta upražnjavaju moć preko primene odnosnog sistema znanja i sledstvenih praksi.

U poslednjih trideset godina, transformacija socijalne politike se bazira na čitavom spektru najrazličitijih „zaokreta", koje uglavnom dolaze iz dva pravca: kao posledica razvoja u svetu društvenih entiteta (socijalnom svetu) i odnosnog teoretisanja povodom tog istog sveta. Aktuelna suprematija neo-liberalnog koncepta države nad kejnzijanskoma državom blagostanja je dovela do odbacivanja značajnog broja nosećih određenja koja su se ticala kejnzijanske socijalne politike. Ovo se posebno odnosi na definicije instalirane u institucionalni poredak države: od nje obezbeđeno i štićeno singularno blagostanje biva zamenjeno „razmrvljenijim", privatizovanijim i pluralnijim oblicima. Julija Tvig (Julia Twigg) nivoe ove metamorfoze iskazuje (Twigg, 2002, 422): (1) kao nemogućnost da se socijalna politika u potpunosti i sveobuhvatno sagleda kroz optiku klasičnih socijalnih usluga i podrazumevajućih državnih aktivnosti; (2) kao uticaj globalizacije na (2.1.) reformulisanje teksta suvereniteta država (radi se o deklarativnom smanjenju njihove autonomije), na (2.2) produkovanje transnacionalnih arena za sučeljavanje i dogovaranje (jezičkih formula) nadnacionalnih aktera ili entiteta u koncipiranju socijalne politike, te na (2.3) permanentno osnaživanje njihove relevantnosti; (3) kao zaokret ka postfordističkom, postindustrijskom i informativnom društvu koji je doveo do restruktuiranja zaposlenosti, što je, opet, produkovalo redizajniranje načina artikulisanja i realizovanja socijalne politike; (4) kao promene u odnosu na tehnologiju i „ekspoataciju" informativne tehnologije koje naglašavaju sve veći značaj kulturne sfere, gde su oblasti umetničkog, komercijalnog i robnog novi prostori za izražavanje i rekonstruisanje identiteta; i (5) kao pomeranje jezičkog težišta sa narativa proizvodnje na narativ potrošnje i time uslovljeno formulisanje novog fokusa, orijentisanog na životne stilove i potrošnju, zarad uređivanja društvenog iskustva i, sledstveno, ukazivanje na nove subjekte socijalno-političke analize.

Više ili manje, socijalna politika je doživela zaokrete i u formaciji, i u

direkciji, rekonceptualizovana je i na nivou onoga šta obuhvata i na nivou oruđa za njenu analizu, postalo je nemoguće da bude definisana preko redukovane, sužene i isključive usmerenosti na razumevanje društvenog blagostanja i socijalnih usluga (vidi: Carter, 1998; Gibbins, 1998; Twigg, 2002; Watson, 2000). Kategorije ili koncepti poput „potreba", njihovo kvantifikovanje i formulisanje načina kako najoptimalnije mogu biti zadovoljene preko socijalne politike, su dosta dugo figurirale kao centralna tema u traganju za opšte primenljivim, univerzalnim kvalitetima i odlikama, dok poststrukturalizam nije doveo u pitanje takav proces i preusmerio ga na oblike diskursa, na ideje moći, kontrole, normalizacije i samo-regulisanja koji su neodvojivi u generisanju samih koncepata. Onda kada se društveni prostor počne percipirati kao mesto gde potrebe bivaju politizovane, kontestirane i interpretirane, tada ono što je zaista relevantno izražavaju procesi koji se tiču načina putem koga jedne potrebe bivaju politizovane, dok druge ne: potrebe se ne mogu uzimati kao „oktroisane" ili date, više se ne može čekati na njihovo puko ispoljavanje i, sledstveno, zadovoljavanje. U arenama koje povezujemo sa javnim politikama potrebe se preciziraju preko birokratskih procedura i propisa, koji su selektivni jer diferenciraju ljude na „tretirane", poželjne, i „apostatne", nepoželjne, na „obuhvaćene" i „neobuhvaćene". Socijalna politika definiše ono što potpada pod socijalnu zaštitu (predmete blagostanja), da bi sve to odmah postalo središna zona čitavog niza nadzornih aktivnosti i, odnosnih, raznorodnih praksi.

Uvažavajući gore rečeno, na vanstandardno povećanje fokusiranosti u smeru odnosa između kulture i socijalne politike utiču mnogobrojni situacioni faktori (ekonomski, socijalni ili akademski). Naftna kriza, sa kraja sedamdesetih godina, je inicirala proces restruktuiranja države blagostanja koji još uvek nije okončan, mada su sadašnje „fiskalne" barijere drugačije i raznovrsnije. U prvi plan je opet izašlo bazična moralna zapitanost u povodu blagostanja: ko bi trebalo dobiti šta i zašto (vidi: Oorschot, 2000, 33-49). Konkretno, došlo je do proliferacije rasprava o moralnim aspektima siromaštva i socijalne zavisnosti, kao i o moralnim efektima dobrobiti. U tom smislu, u SAD se i dalje vode vehementne diskusije povodom moralnih aspekata siromaštva i politike koja je usmerena na njeno iskorenjivanje. Najfrekvetnija dilema je da li je siromaštvo generisano „kulturom siromaštva siromašnih" ili je rezultat njihove retrogradne strukturalne pozicije. Drugim rečima, za razliku od evropske društveno profilisane odgovornosti, postoji individualna krivica za siromaštvo saobrazna američkoj etici individualizma, radnoj etici i etici uspešnosti, koje u sticaju, zajedno sa rasnom komponentom, dizajniraju uverenje da su siromašni sami krivi za svoje siromaštvo

i da im ne treba pružiti pomoć i podršku. Pored toga, na primer, u Evropi je sve jače mišljenje da sve veći broj migranata predstavlja ozbiljnu pretnju za održivost evropskog socijalnog modela. Migranti čine najveći deo korisnika socijalnih usluga i takvo stanje stvari ugrožava legitimitet socijalnih davanja, zato što podriva osećaj solidarnosti zajednice, dezavuiše radničku saglasnost i koaliranje na kojima tradicionalno počiva država blagostanja, te komplikuje formiranje novih saveza usled nadmetanja za resorese i pojave šovininistički tretiranog blagostanja.

2. Postmodernistički skript socijalne politike

Za posmodernistički pristup socijalnoj politici bitno je paradigmatsko postuliranje prožimanja ili isprepletanosti znanja i moći, kao i činjenica da su svi oblici znanja konstituisani preko odnosa moći. Moć nije centrirana, nije agregirana u jednoj strukturalnoj poziciji, već je difuzna ili disperzivna, može se locirati na različitim mestima (religiji, nauci, umetnosti ili socijalnom radu), te je obeležje i svakidašnjeg života i mega socijalnih struktura. Ona je, zapravo, manje stvar posedovanja a više stvar upražnjavanja, vršenja, upotrebe ili sprovođenja. Na toj liniji, socijalna politika se ne može opservirati isključivo preko njenog odnosa prema državi, signifikantna pitanja individualne dobrobiti se mogu nalaziti na nekom sasvim drugom mestu, recimo u odnosu između samog znanja i profesionalne moći. Postmoderno shvatanje odnosa znanje-moć tako državu blagostanja tretira kao krucijalno mesto regulatornih i disciplinujućih aktivnosti. Nadalje, postmodernizam zamenjuje totalizujući rakurs koji na istoriju i društvo gleda preko velikih narativa (meta-diskursa ili meta-narativa), poput dijalektike Duha, hermeneutike smisla, emancipacije racionalnog ili proizvodnog subjekta, te se okreće ka malim pričama proizašlim iz heterogenih subjektivnih pozicija pojedinaca i množine društvenih grupa (Lyotard, 1984, XIII), znanje može biti samo parcijalno, specifično i lokalno.

Da bi se što eklatatnije prikazao odnos između poststrukturalizma i socijalne politike, Jan Barns (Ian Barns), Dženis Dadli (Janice Dudley), Patriša Haris (Patricia Harris) i Alen Piterson (Alan Petersen) predlažu preciznije određenje konstutivnog sadržaja tradicije socijalne politike i to preko uvođenja dve distinkcije (Barns, 1999, 5-9). Kao prvo, u tradiciju socijalne politike ne spadaju ona razmatranja koja se bave strategijskim i analitičkim oruđima, to jest sa tehničko-organizacionom formulacijom, implementacijom i evaluacijom neke partikularne politike. Ona su, zapravo, udaljena od pitanja

povezanih sa funkcionisanjem moći i karakterom države, te primarno usmerena na način ili prirodu donošenja odluka, sredstva za dijagnozu i prognozu problema neke politike i (sistemsku) poziciju ili mesto koje omogućava osmišljavanje neke politike. Ergo, za donosioca ili kreatora neke politike, društveni i politički kontekst je fiksiran (zatečen ili zadat) i formativan po pitanju dizajniranja, odabira i primene odnosnih strategija. Nasuprot ovome, za tradiciju socijalne politike je od suštinski važnosti da identifikuje društveno, ekonomsko i političko okruženje, skup uslova u okviru kojih se politika formuliše i reformuliše, to jest da kritički pojmi kako se politika stvara i kakvi su joj efekti. Druga diferencija se tiče sfere javne politike i funkcioniše na dva nivoa: oblasti i perspektive. Dok razmatranja iz sfere javne politike pokrivaju široki raspon politika, inkorporirajući makro i mikro reforme, industrijske odnose, ekološka pitanja, transport, zdravstvo, obrazovanje i, značajno manje, blagostanje, dotle je socijalna politika eksplicitno usmerena na državu blagostanja, na pitanja zdravstva, obrazovanja, sigurnosti prihoda i zaposlenosti. Što se tiče perspektive, javna politika je usredsređena na institucionalne postavke političkog odlučivanja, na aktuelno funkcionisanje moći i uticaj interesnih grupa, dok je socijalna politika fokusirana na normativne postamente i distributivne reperkusije pojedinačnih politika.

Kao zajedničke momente rakursa socijalne politike i poststrukturalističke varijante možemo identifikovati (Barns, 1999, 7): (1) obe perspektive se najšire mogu tretirati kao segmenti kritičke tradicije u smislu da propituju, reformulišu i dokidaju postojeća uverenja i delovanja, te polaze od toga da naizgled progresivne mere mogu imati opresivne i destruktivne efekte; (2) obe perspektive se, bez obzira na razlike u korišćenom jeziku, mogu okarakterisati kao pro-levičarske opcije, jer su usmerene na aktuelne algoritme moći i znanja koji potiskuju i mariginalizuje određene grupe ljudi i forme mišljenja; te (3) obe perspektive imaju bitnu društvenu usmerenost time što im uslovi pod kojim je organizovan javni domen predstavljaju noseću problemsku zonu.

Kada govorimo o distinkcionim momentima, oni se mogu izraziti sledećim faktima (Barns, 1999, 7-9): (1) dok pristup socijalne politike polazi od unapred profilisanog normativnog stanovišta i usmeren je ka ostvarenju određenog normativnog projekta, dotle je poststrukturalistički pristup orijentisan ka interpretaciji ovovremenskih politika, on ne izražava nijednu zasebnu normativnu poziciju (ostaje kao nedoumica intezitet do kog skript socijalne politike promoviše određenu normativnu dimenziju ili prikriva normativnost lociranu u poststrukturalistički pandan-interpretacija ili obrazloženje i preskripcija ili određenje su „neizbežan tandem“; (2) dok

narativi socijalne politike državu tretiraju kao unitarni, jedinstveni objekt, entitet sa vlastitom racionalnošću, motivacijama i interesima, koji se referira na kapitalističku (slučaj marksizma), patrijarhatsku (slučaj feminizma) ili demokratsku (slučaj socijalne demokratije) državu, dotle poststrukturalistički narativ rascepkava ili „raščlanjuje" državu stavljajući akcenat na različite i nedosledne prakse koje oblikuju njene mnogobrojne komponente (država ne figurira kao noseća pozicija moći, ona je fragment šire postavke odnosa moći, koji uključuje profesionalce, birokrate, škole, porodice itd.); (3) poststrukturalistički pristup isključuju iz svojih analiza neke generalne kategorije (poput klase, pola, rase, starosti itd.) koje su osnovni kategorijalni aparat diskursa socijalne politike- poststrukturalističko stanovište tumači razlikovanje kao ishodišnu tačku analize, a ne kao nešto što je a priori dato kao kategorija ili je pokriveno istom; i (4) poststrukturlistički rakurs ima specifičan odnos prema „Istini", ne radi se samo o antifundacionalizmu, o tome da poststrukturalizam odbija „Istinu" kao nešto zadato („oktroisano"), još je marksizam proklamovao povezanost između vladajućih interesa i vladajućih ideja, već o tome da su znanje i moć neraskidivo povezani, mi smo podvrgnuti proizvodnji „Istine" preko moći[2] i ne možemo realizovati moć osim preko proizvodnje „Istine" (nemoguće je iskazati „Istinu" van odnosa moći), što dovodi do toga da je (4.1.) socijalna politika usmerena na odnos između ekspertskog znanja (obrazovanje, zdravlje, ekonomija i sl.) i modusa političkih i socijalnih programa koje to znanje potencira i da je (4.2) zbog umnoženosti i nesamerljivosti mesta i subjektivnih pozicija, postalo nemoguće ili jako teško govoriti o javnom dobru, kolektivnim ciljevima ili o univerzalnom poimanju socijalne pravde.

Kada govorimo o neoliberalnim politikama, važno je naglasiti da su one, moglo bi se reći, „epifenomenlnim" formulisanjem novog javnog upravljanja, dovele do slabljenja i rascepkavanja javne sfere u smislu privatizovanja, prenošenja, smanjenja, racionalisanja i lišavanja statusa čitavog niza javnih službi i komunalnih usluga, a sve u smeru ne samo priznavanja već i „glorifikovanja" individualnih izbora i ličnog odlučivanja (Stojanović, Đurić, 2012, 243-252). Ergo, kao jedno od glavnih pitanja rekonstrukcije javne sfere se nameće shvatanje i primena pojma „razlike". Dok se neoliberalni pristup uglavnom odnosi na izdvojene interese jedinstvenih, celovitih ili nedeljivih ljudskih aktera, na razborite, svrsishodne i optimalizovane proračune *homo economicus*-a, koji predstavlja težište liberalne misli, dotle je poststrukturalistički pristup zasnovan na razlici koja se referira na mnogostruke pozicije

2 Nadovezujući se na to, Mišel Fuko (Michel Foucault) tvrdi da smo prinuđeni da produkujemo istinu o moći koje naše društvo zahteva, koju treba zarad svoga funkcionisanja, mi moramo govoriti istinu, jer smo osuđeni na njeno prihvatanje ili otkrivanje (Foucault, 1980, 93).

subjekta generisane kroz delovanje „tandema“ znanje-moć, na premanentno menjajuće položaje, različito doživljene od različitih ljudi, obeležene nemogućnošću redukovanja ili praćenja unazad do bilo kog pojedinačnog aktera. Takva konjunkcija podrazumeva državu čiji je opseg delovanja svodi na centralizovano upravljanje resursima, devoluciju menadžmenta, održavanje reda i mira i, uobičajeno ali ne nužno, zaštitu moralnih standarda. Poststrukturalizam pledira za drugačiji odnos između države i društva. Naime, ta relacija ne mora biti opterećeno „odijumom ili pizmom“, to jest antagonizmom, njeno rekonfigurisanje može dovesti do uključivanja građana u vlast kako na lokalnom tako i na centralnom nivou. U tom smislu, možemo govoriti o dve vrste teoretskog elaboriranja ovako postavljene teme (Barns, 1999, 10-11). Prvu grupu čine teoretičari koji „doziraju“ poststrukturalistički uticaj na klasično postavljeni demokratski ambijent. Radi se o disperziji moći donošenja odluka i artikulisanju lokalnih mreža čvrstog blagostanja i slabog kolektivizma, najeklatantnije prepoznatljivog u konceptu asocijativne demokratije (vidi: Hirst, 1994; Stojanović, 2009). U teoretskom smislu, kao glavne nedorečenosti neoliberlizma, republikanizma, komunitarizma i teorija civilnog društva, koje idu u prilog asocijativne demokratije, možemo označiti kao (Bader, 2001, 3-5): (1) institucionalnu nekonkretnost; (2) prenebregavanje činjenice da se aktualna politika odvija u rasponu od sub-državno do nad-državnog nivoa; (3) uprošćenu predstavu postojećih društava kojima se upravlja ili preko države, ili preko tržišta, ili preko civilnog društva; (4) ignorisanje fakta da je upravljačka sposobnost ugrožena, sa jedne strane, erozijom legalnog suvereniteta i sve izraženijim ograničenjima savremene upravljačke moći, te, sa druge strane, birokratijom obeleženom insuficijencijom informacija, veština i lokalnih znanja potrebnih za uspešnu standardizaciju, primenu i kontrolu određenih politika; (5) zapostavljanje značaja ekonomske i društvene uprave.

Pored asocijativne demokratije, kao odgovor na vertikalne nedostatke agregativnog koncepta demokratije, prevashodno usmerenog na glasanje i izbore, javlja se i poprilično uticajna ideja deliberativne demokratije. Po njoj, javni prostor, koncipiran na osnovu kriterijuma javnosti i javnog diskursa, produkuje uslove za složenu formu participativne demokratije, prostor gde je dijalog stalno prisutan između političke vlasti i javnog mišljenja, te političkog donošenja odluka i naučnih ekspertiza. Dok se za deliberativnu demokratiju može reći da predstavlja demokratski mehanizam bez strukture, asocijativna demokratija manifestuje strukturu (sistem) bez unapred određenog demokratskog mehanizma (procedure). Drugim rečima, dok je deliberativna demokratija fokusirana na procesualne momente, povezanost

civilnog društva sa deliberativnim procesom i načinom adekvatnog ustrojavanja deliberativnih foruma, asocijativna demokratija razmatra institucionalni okvir koji omogućava civilnom društvu da participira u procedurama za donošenje odluka. Od posebne važnosti je, dakle, podvući da, u navedenim teoretskim elaboracijama, dolazi do potpunog konceptualnog reafirmisanja autentične relevantnosti fenomena civilnog društva.

Druga grupa teoretičara, postrukturalistički „ortodoksnija" struja, odbija da govori o javnom dobru ili, čak, o javnoj sferi, da predviđa ishode i da se bavi političkim programima, te se usmerava na demokratske uslove ili demokratski ambijent koji prihvata kontestaciju i promoviše izražavanje razlika. Oni konstatuju međusobnu preklapanje, ali i prožetost, društvenog i političkog života i zalažu se za okruženje koje će ljudima omogućiti ili dozvoliti da žive u zajednici bez potrebe da „znaju" ili „govore" jedni za druge (Barns, 1999, 11). Radi se, zapravo o forsiranju mutualnosti na uštrb solidarnosti, o, recimo, zalaganju za transformaciju zajednice shvaćene preko dimenzija supsumiranja i ograničenja, to jest propisivanja, razlika u neopresivni prostor koji omogućava, od zajednice, neasimilovanu drugost, gde asocijacije obezbeđuju socijalnu strukturu za harmoničnu saradnju među grupama. Ideja je da unisona, isforsirana ili preskriptivna istost bude zamenjena građanstvom utemeljenim na načelima otvorenosti, podnošljivosti, različitosti i uzajamnosti.

Moguća prepreku u potpunom afirmisanju poststrukturalnog ili postmodernog pristupa socijalnoj politici predstavlja otklon prema njenim temeljnim postavkama, univerzalnom shvatanju istine, pravde, jednakosti itd. Nasuprot mišljenja po kome potraga za boljim društvom počiva na nužnosti racionalnih i stabilnih kriterijuma za procenu onoga šta gradi bolje i pravednije društvo, poststrukturalisti drže da svaki pokušaj konstruisanja univerzalnog značenja pravde prenebregava stvarno ispoljavanje ili funkcionisanje moći. Fuko tako smatra da je sama ideja pravde domišljena i operativna u različitim društvima ili kao instrument specifične političke i ekonomske moći ili kao oružje protiv neke formi moći, pa je neko, bez obzira na neslaganje i žaljenje, može isturitu u prvi plan kao opravdanje za devastiranje temelja našeg društva (Foucault, 1974, 187). Ove ne implicira da koncept pravde treba eliminisati iz političke borbe, već da se noseći trop „vrti" oko bitke ili borbe, a ne oko dijaloga ili konverzacije, nedvosmislena poenta angažovanja u oviru političke borbe je promena odnosa moći. Pri tome, znanje je, kako je to ranije sugerisano, potpuno uključeno kako u svakodnevne konfrotacije povodom dominacije, tako i u intenzivnije kolizije koje konstituišu širu sliku sveta, „volja za znanjem" je, u našoj kulturi, istovremeno i fragment opasno-

sti i oruđe za borbu protiv opasnosti.

Bez obzira na skeptičnost, ponekad i pizmu akademske zajednice, pozitivni uticaj posmodernističke agende na socijalnu politiku bi trebalo posmatrati kroz optiku (Gibbins, 1998, 44-45): (1) forsiranja i osnaživanja građana; (2) intenzifikacije autonomije, samo-aktualizacije i ekspresivnosti na individualnom nivou; (3) kreiranja novih politika i novih političkih struktura i organizacija (novih socijalnih pokreta) na grupnom nivou; (4) priznavanja i podrška novim tipovima porodica, mreža i životnih stilova; (5) iznalaženja specifičnih formi usluga za specifične slučajeve; (6) forsiranja partikularizma (ne selektivizma) u odnosu na univerzalizam; (7) pluralizacije usluga; (8) upućenost na iznalaženje novih vrednosti i principa socijalnih usluga zarad sučeljavanja sa kosmopolitskijim i diferenciranijim društvom; (9) adresiranje rizika, problema i rešenja koja se tiču socijalne pomoći na globalnom, transnacionalnom i lokalnom nivou; (10) rešavanje problema iz sfere blagostanja preko dodatnih agencija onima na centralnom i lokalnom nivou. Postmodernizam stavlja u prvi plan decentriranje društvenih odnosa blagostanja. Dok socijalna politika tradicionalno služi za reprezentovanje procesa javnog uključivanja i zajedničkog napredovanja, dotle je postmodernizam fokusiran na kulturnu fragmenaciju javnog i privatnog vida života, te na pitanje nadmoćnosti u njima. Ne potenciraju se normativni problemi definisanja univerzalija, primena objektivnog znanja na planiranje i realizaciju racionalnih ciljeva, već je sva pažnja usmerena na mnogobrojne i raznolike mreže moći koje podržavaju fragmentaciju političkog i institucionalnog života i na način kako izražavaju i podržavaju neko određenje onoga što je univerzalno, objektivno i racionalno.

Zaključak

Zakasneli istraživački angažman perspektive „kulturnog zaokreta“ na sferu socijalne politike i blagostanja nikako ne znači da se pre njega kulturne komponente nisu uvažavale: etičko-moralne implikacije socijalno obojenih politika su tematska konstanta još od devetnaestog veka. Stvar je, zapravo u tome da se promeni rakurs od „imobilisane“, „petrifikovane“ i determinističke kulture „nepromenljivog“ obrasca ka pluralitetu i utakmici kultura u procesu perpetuiranog artukulisanja i reartikulisanja simboličkog poretka vrednosti i značenja. Socijalna politika je ovde pozicionirana kao jedno od izuzetno važnih oruđa arhitektonike značenja, kao „preskriptivni imaginarijum“ u rukama političkih elita, a njena kulturna analiza je orijentisana

ka potpunoj ili delimičnoj dekamuflaži, dokomponovanju ili dekonstrukciji objektivne datosti, to jest stvarnosti, koja je tako kreirana. Dodajmo, dva načina tumačenja kulturnog zaokreta („statički" i „dinamički" pristup) ne moraju biti u odnosu uzajamnog anuliranja: (1) slabija interpretativna varijanta dinamičkog pristupa je, ako ne u celini, ono svakako značajno, konvergentna sa ranijim pristupom, to jest sa propitivanjem odnosa između ishoda politike i vrednosti, normi i verovanja angažovanih aktera; (2) kultura je spoljna i supresivna samo do izvezne mere, ona nije totalizujuća, već je otvorena za pregovaranja, osporavanja, manipulaciju, raznolikost i transformacije.

Imajući prethodno na umu, možemo konstatovati više potencijalnih uticaja postmodernističke, to jest poststrukturalističke, paradigme na shvatanje aktuelne socijalne politike.

Napuštanje meta-narativa otvorilo je prostor za plasman „lokalizovanih" istraživanja partikularnih politika specifičnog vremena, te sugerisalo prihvatanje činjenice da svaka politika može da ima nesmerane i neočekivane posledice. Naime, insistiranje na shvatanju moći kao nečega što se manje tiče autentičnog posedovanja, a više vršenja, upotrebe, sprovođenja ili upražnjavanja, i na njenoj konstitutivnoj funkciji za sferu društva, vrednosti i subjekata- uslovilo je poseban način percepcije socijalne politike i njenih učinaka. Nakon demontiranja nekog diskursa zarad registrovanja pretpostavki koje su u njega instalirane, otvara se mogućnost da ono što izgleda kao dobra, pozitivna ili afirmativna politika može imati složene, višedimenzionalne i oprečne efekte. To ne znači da su neke socijalne politike automatski loši političko-socijalni „potezi", već da postoji mogućost dizajniranja pozicije subjekta socijalne politike koja je divergentna u odnosu na projektovano ili željeno u početnoj artikulaciji ili nameri. Postmodernističko elaboriranje moći omogućava da se vidi njeno „puno" delovanje, ispoljavanje u različitim okruženjima i postavkama, te da se tretira kao neraskidivo isprepletana sa znanjem.

Ergo, jedno od najinteresantnijih analitičkih tematа postmodernog pristupa blagostanju nije samo registrovanje pluraliteta identiteta, već obuhvata kako različite perspektive u tretmanu i plasmanu njegovih delova, tako i trajektorije identitetskih transformacija, te splet odnosa proizašlih na bezuslovnom uvažavanju razlika. Sposobnost mobilizacije, povezane sa novim poimanjem blagostanja, oko pola, rase, seksualnosti i invalidnosti zarad suprostavljanja ili alterantive vladajućoj startegiji, baziranoj na primatu potreba, će zavisiti od kapaciteta da se, u politički kontingentnom vremenu i prostoru, ostane "čvrst" u solidarnosti uzrokovanoj specifičnostima i "mek" u labavo konfigurisanim jedinicama zajedištva.

Literatura:

Alcock, P. (1997) „The Subject of Social Policy." u Alcock, P., Erskine, A. i May, M. (ur.) *The Student's Companion to Social Policy*. Oxford: Blackwell, str. 5-12.
Alcock, C., Daly, G. i Griggs E. (2008) *Introducing Social Policy*. Harlow: Pearson-Longman.
Alcock, P., Erskine, A. i May, M. (ur.) (1997) *The Student's Companion to Social Policy*. Oxford: Blackwell.
Alexander, J. (1988) „The New theoretical Movement." u Smelser, N. (ur.) *Handbook of Sociology*, London: Sage, str. 77–101.
Bader, V. (2001) „Introduction." u Hirst, P. i Bader, V. (ur.) *Associative Democracy: The Real Third Way*. London: Frank Cass Publishers, str 1-15.
Barns, I., Dudley, J., Harris, P. i Petersen, A. (1999) „Introduction: themes, context and perspectives." u Petersen, A, Barns, I., Dudley, J. i Harris, P. (ur.) *Poststructuralism, Citizenship and Social Policy*. London: Routledge, str. 1-23.
Bek, U. (2001) *Rizično društvo: u susret novoj moderni*. Beograd: Filip Višnjić.
Baldock J (1999) „Culture: the missing variable in understanding social policy?" *Social Policy and Administration*, 33(4): 458-473.
Blakemore, K. i Griggs, E. (2007) *Social Policy: An Introduction*. Maidenhead: Open University Press.
Carter, J. (1998) „Studying social policy after modernity." u Carter, J. (ur.) *Postmodernity and the Fragmentation of Welfare*. London: Routledge, str. 15-31.
Chaney, D. (1994) *The Cultural Turn: Scene-Setting Essays on Contemporary Social History*. London: Routledge.
Chamberlayne P., Cooper A., Freeman R. i Rustin M. (ur.) (1999) Welfare and Culture in Europe: Towards a New Paradigm in Social Policy. London: Jessica Kingsley Publishers.
Clarke J (2004) *Changing Welfare, Changing States: New Directions in Social Policy*. London: Sage.
Coffey, A. (2004) *Reconceptualizing Social Policy: Sociological Perspectives on Contemporary Social Policy*. Maidenhead: Open University Press.
Deacon, A. (2002) *Perspectives on Welfare: Ideas, Ideologies and Policy Debates*. Buckingham: Open University Press.
Edgar I. i Russell, A. (1998) *The Anthropology of Welfare*. London, Routledge.
Foucault, M. (1974) „Human Nature: Justice versus Power." u Elders, F. (ur.) *Reflexive Water: The Basic Concerns of Mankind*. London: Souvenir Press, str. 133–197.
Foucault, M. (1980) „Two Lectures." u Gordon, C. (ur.) *Power/Knowledge: Selected Interviews and Other Writings 1972-1977*. New York: Pantheon Books,

str. 78-109.
Gibbins, J. R. (1998) „Postmodernism, poststructuralism and social policy." u Carter, J. (ur.) *Postmodernity and the Fragmentation of Welfare*. London: Routledge, str. 31-49.
Gould, A. (2005) „Resisting Postmodernity: Swedish Social Policy in the 1990's." *Social Work and Society*, 3(1): 72-84.
Gil, D. (1992) *Unravelling Social Policy: Theory, Analysis, and Political Action Towards Social Equality*. New York: Schenkman Books Inc.
Hirst, P. (1994) *Associative Democracy: New Forms of Economic and Social Governance*. Cambridge: Polity Press.
Kroeber, A. L. i Kluckhohn, C. (1952) *Culture: A Critical Review of Concepts and Definitions*. Cambridge: Papers of the Peabody Museum of American Archaeology and Ethnology, Harvard University.
Lavalette, M. i Pratt, A. (2001) *Social Policy: A Conceptual and Theoretical Introduction*. London: Sage.
Leonard, P. (1997) Postmodern Welfare: Reconstructing an Emancipatory Project. London: Sage.
Lewis, G. (2000) „Introduction: Expanding the Social Policy Imaginary." u Lewis, G., Gewirtz, S. i Clarke, J. *Rethinking Social Policy*. London: Sage, str. 1-22.
Lyotard, J. (1984) *The Postmodern Condition: A Report on Knowledge*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
McCarthy, E. D. (2000) „The Sociology of Knowledge." u Borgatta, E. F. i Montgomery, R. J. V. (ur.) *Encyclopedia of Sociology*. New York: Macmillan Reference USA, str. 2953-2960.
Mullard, M. i Spicker, P. (1998) *Social Policy in a Changing Society*. London: Routledge.
Norton, A. (2004) 95 *Theses on Politics, Culture, and Method*. New Haven: Yale University Press.
O'Brien, M. i Penna, S. (1998) *Theorising Welfare: Enlightenment and Modern Society*, London: Sage.
Oorschot, van W (2000) „Who should get what, and why? On deservingness criteria and the conditionality of solidarity among the public." *Policy and Politics*, 28(1): 33–49.
Oorschot, W. van (2007) „Culture and social policy: a developing field of study." *International Journal of Social Welfare*, 16(2): 129-139.
Oorschot, W. van, Opielka, M. i Pfau-Effinger, B. (ur.) (2008) *Culture and Welfare State: Values and Social Policy in Comparative Perspective*. Cheltenham: Edward Elgar.

Oorschot, W. van, Opielka, M. i Pfau-Effinger, B. (2008) „The culture of the welfare state: historical and theoretical arguments.“ u Oorschot, W. van, Opielka, M. i Pfau-Effinger, B. (ur.) *Culture and Welfare State: Values and Social Policy in Comparative Perspective*. Cheltenham: Edward Elgar, str. 1-29.
Pfau-Effinger, B. „Culture and Welfare State Policies: Reflections on a Complex Interrelation.” Journal of Social Policy, 34(1): 3-20.
Stojanović, Đ. (2009) *Asocijativna demokratija: problemi i perspektive*. Beograd: Medijska knjižara Krug.
Stojanović, Đ. i Đurić, Ž. (2012) *Anatomija savremene države*. Beograd: Institut za političke studije.
Titmuss R. M. (1976) *Commitment to Welfare*. London: George Allen and Unwin.
Twigg, J. (2002) „The Body in Social Policy: Mapping a Territory.” *Journal of Social Policy*, 31(3): 421-439.
Watson, S. (2000) „Foucault and the Study of Social Policy.“ u Lewis, G., Gewirtz, S. i Clarke, J. (ur.) *Rethinking Social Policy*, London: Sage, str. 66-78.

Djordje Stojanović,
Institute for Political Studies
Belgrade

Social Policy and Culture

Summary: The work deals with the character and intensity of connection between culture and social policy as an increasingly frequent subject of research. The aim of this paper is to examine the impact of the cultural turn in the articulation or rearticulating of social policy. This is done on the lower level of influence (cultural text as an essential framework for the study of social policy) and on the higher level of influence (cultural text as the main postmodernist instrument for the decomposition of social policy reality created by the elite). The paper shows how these two approaches to the cultural perspective do not need to neutralize each other.
Key words: *social policy, culture, welfare, institutions, postmodernism, poststructuralism, public policies.*

Suada Buljubašić[1]
Fakultet političkih nauka, Univerzitet u Sarajevu,
Bosna i Hercegovina

364-7(497.6)"2017"
Originalni naučni rad

Nužnost novih reformi socijalne politike u Bosni i Hercegovini

Apstrakt: Reforme u oblasti socijalne politike u Bosni i Hercegovini s kraja devedesetih godina prošlog vijeka bile su nužne radi drugačijeg unutrašnjeg uređenja zemlje i ustavnih nadležnosti entiteta, ali i novih izazova i zahtjeva međunarodne zajednice za reformama u ovoj oblasti. U okviru reformskih aktivnosti doneseni su zakoni i drugi pravni propisi koji uređuju područja socijalne politike, kao i strategije i akcioni planovi. Paralelno s tim izvšena je reorganizacija postojećih i osnivanje novih ustanova kako bi se unaprijedila socijalna zaštita stanovništva. Dosadašnje reforme odvijale su se sa više ili manje uspjeha. U procesu pridruživanja Bosne i Hercegovine Evropskoj Uniji neophodne su „nove" reforme zbog obaveze države i entiteta da usklade postojeće propise sa međunarodnim konvencijama i evropskim standardima u oblasti socijalne politike. Nove reforme idu dosta sporo i uz mnogo teškoća, ali je ovo i pravo vrijeme da se napravi analiza efekata dosadašnjih reformi. Ovo se prvenstveno odnosi na ustanove u oblasti socijalne zaštite koje su osnovane kao samostalni pravni subjekti. Dosadašnje analize pokazuju da su nužne radikalne promjene iz više razloga. Organizaciona struktura nekih ustanova je prevaziđena i postoji potreba za drugačijom organizacijom i približavanje usluga građanima. Neke ustanove nisu ispunile svoju osnovnu zadaću i postale su same sebi svrha i zato je neophodno njihovo zatvaranje ili transformacija. Ova transformacija podrazumijeva drugačiju organizaciju, koordinaciju, razvijanje i pružanje novih usluga za kojim postoji izražena potreba. Nezaposlenost i siromaštvo generirali su brojne probleme sa kojima se suočava veliki broj porodica. Razvoj novih i unapređenje postojećih usluga za pomoć i podršku porodici u krizi mora biti jedan od zadataka reformskih aktivnosti. Pored toga, bez novih usluga u zajednici nije moguć ni proces deinstitucionalizacije, što je prepreka za povećanje kvaliteta života i poštivanje najviših standarda prava djece, osoba sa invaliditetom i starijih osoba, a što su uslovi koji se moraju ispuniti u procesu pridruživanja Evropskoj Uniji.

1 suada.buljubasic@fpn.unsa.ba

Ključne riječi: *socijalna politika, socijalna zaštita, reforme, deinstitucionalizacija, transformacija.*

Uvod

Oblast socijalne politike u Bosni i Hercegovini je vrlo složena zbog unutrašnjeg uređenja države. Bosna i Hercegovina (BiH) sastoji se od dva entiteta, Federacije Bosne i Hercegovine (FBiH) i Republike Srpske (RS), i Brčko Distrikta Bosne i Hercegovine (BDBiH) kao jedinstvene administrativne jedinice lokalne samouprave pod suverenitetom BiH[2]. Federacija Bosne i Hercegovine je vrlo specifična po svom unutrašnjem uređenju i sastoji se od deset kantona (federalnih jedinica). Svaki kanton sastoji se od najmanje tri lokalne zajednice koje mogu biti opštine ili gradovi. Kantoni imaju svoje ustave kao najviše pravne propise i imaju veliku nadležnost za regulisanje brojnih pitanja. Prema entitetskim ustavima socijalna politika je u nadležnosti entiteta. Oblast socijalne politike u RS regulisana je entitetskim zakonima. U FBiH situcija je dosta složena zbog postojanja kantona i podjele nadležnosti između entiteta FBiH i kantona.

Entiteti imaju svoje ustave. Federacija Bosne i Hercegovine ima deset kantona, a svaki kanton ima svoj ustav i donosi zakone iz svoje nadležnosti koji moraju biti usaglašeni sa entitetskim (federalnim) zakonom. U FBiH malo je zakona koji su doneseni na entitetskom nivou čija je primjena obavezujuća za sve kantone bez donošenja kantonalnih zakona. Zakon o osnovama socijalne zaštite, zaštite civilnih žrtava rata i zaštite porodice sa djecom FBiH, koji je donesen 1999. godine, propisuje samo minimum prava i korisnika, ali su kantoni imali obavezu da u roku od tri mjeseca od usvajanja ovog zakona donesu svoje kantonalne zakone uz mogućnost proširenja obima prava i korisnika, a u skladu ekonomskom razvijenošću kantona. Donošenje kantonalnih zakona, uz izuzetak Kantona Sarajevo, odvijalo se dosta sporo i sa izraženim teškoćama i trajalo je nekoliko godina, posebno u ekonomski nerazvijenim kantonima. Većina kantonalnih zakona propisala je samo prava i korisnike koji su definisani federalnim zakonom. To je dovelo do diskriminacije pojedinih kategorija stanovništva u pogledu mjesta življenja, jer su u ekonomski bogatijim kantonima proširena prava i krug korisnika. Ovakva situacija dovela je do preseljenja stanovništva u bogatije kantone

2 Brčko Distrikt Bosne i Hercegovine uspostavljen je odlukom Međunarodnog arbitražnog suda 08.3.2000. godine, i ima svoj Statut kao najviši pravni akt i svoju multietničku administraciju, policiju i pravosuđe. Opširnije na: http://www.bdcentral.net/images/stories/Vazni_akti/Konacna_arbitrazna_odluka/Konacna_arbitrazna_odluka.pdf

ili fiktivnog prijavljivanja kod rođaka i prijatelja koji žive u ovim kantonima kako bi pojedine kategorije stanovništva ostvarile prava propisana kantonalnim zakonom. Na ovu vrstu diskriminacije ombudsmeni kontinuirano upozoravaju ali sve dosadašnje reforme nisu dale očekivane rezultate jer ne postoji politička volja da se pojedina prava finansiraju u cijelosti iz budžeta FBiH ili u tačno određenom omjeru između FBiH i entiteta.

Dakle, socijalna politika Bosni i Hercegovini je u nadležnosti entiteta, a institucije BiH imaju samo koordinatorsku ulogu u realizaciji projektnih aktivnosti koje podržavaju međunarodne organizacije.

Zbog svega naprijed navedenog metodologija izrade ovog rada podrazumijevala je analizu pravnih propisa, strategija, akcionih planova i drugih akata, te izvještaje resorsnih ministarstava i relevantne statističke podatke u oba entiteta i Distriktu Brčko.

Reforme s kraja devedesetih

Ozbiljne reformske aktivnosti u Bosni i Hercegovini počinju po okončanju rata (1992-1995). Reforme u oblasti socijalne politike u BiH bile su nužne radi drugačijeg unutrašnjeg uređenja zemlje, ustavnih nadležnosti entiteta i novih izazova i zahtjeva međunarodne zajednice za reformama u ovoj oblasti.

Sve reformske aktivnosti vodile su se uz snažnu podršku međunarodnih organizacija koje su sa entitetskim vlastima dogovorile strategiju uspostavljanja i razvoja ključnih sistema u području socijalne politike. U okviru ovih reformi doneseni su zakoni i drugi pravni propisi koji uređuju područja socijalne politike, kao i strategije i akcioni planovi. Paralelno s tim izvršena je reorganizacija postojećih i osnivanje novih ustanova kako bi se unaprijedila socijalna zaštita stanovništva, koja se u ratnom i ranom postratnom periodu uglavnom odvijala zahvaljujući humanitarnoj pomoći. U toku ovih reformi posebno su bile značajne aktivnosti Svjetske banke i Međunarodnog monetarnog fonda (MMF).

U ovom periodu usvojena su tri temeljna zakona u oblasti socijalne zaštite. U FBiH usvojen je Zakon o osnovama socijalne zaštite, zaštite civilnih žrtava rata i zaštite porodice sa djecom, a u RS Zakon o socijalnoj zaštiti i Zakon o dječijoj zaštiti.

Zakon o osnovama socijalne zaštite, zaštite civilnih žrtava rata i zaštite porodice sa djecom u Federaciji BiH (Federalni zakon) donesen je 1999. godine uz dosta teškoća s obzirom na podijeljenu nadležnost između enti-

teta i kantona i do sada je više puta pretrpio izmjene i dopune. Ovim zakonom utvrđene su samo osnove socijalne zaštite, zaštite civilnih žrtava rata i zaštite porodice sa djecom uz obavezu kantona da u roku od tri mjeseca od usvajanja ovog zakona donesu svoje kantonalne zakone. Federalnim zakonom utvrđen je minimum prava i korisnika i kantonalni zakoni ne mogu biti nepovoljniji ali je kantonima ostavljena mogućnost da proširuju broj prava i korisnika. Donošenje kantonalnih zakona odvijalo se dosta sporo uz izražene teškoće i probijanje rokova utvrđenih Federalnim zakonom, jer niti jedan kanton nije donio svoj zakon u roku od tri mjeseca. U većini kantona zakoni su doneseni nakon nekoliko godina, i većina ih nije proširivala obim prava i korisnika. Mogućnost da kantoni proširuju obim prava i korisnika predviđena Federalnim zakonom dovela je do diskriminacije korisnika u siromašnijim kantonima.

U Republici Srpskoj Zakon o socijalnoj zaštiti usvojen je 1996. godine[3], a iste godine usvojen je i Zakon o dječijoj zaštiti i osnovan Javni fond za dječiju zaštitu.

Zakonom o socijalnoj zaštiti uređen je sistem socijalne zaštite, definisani nosioci, korisnici i prava korisnika socijalne zaštite i funkcionisanje ustanova socijalne zaštite. Zakon je jedinstven za cijelo područje Republike Srpske i utvrđena su osnovna prava i korisnici. Opštine, kao jedinice lokalne samouprave, mogu proširiti obim prava i kategorije korisnika i sve troškove finansirati iz svojih budžeta (Ćuk, 2013)..

Donošenjem Zakona o dječijoj zaštiti i osnivanjem Javnog fonda dječije zaštite započeto je uspostavljanje cjelovitog sistema dječije zaštite. Fond ima značajnu ulogu u socijalnoj zaštiti djece i pronatalitetnoj politici, jer je njegova djelatnost usmjerena na stvaranje približno istih uslova za zadovoljavanje razvojnih potreba sve djece, prelazak s novčanih davanja na pružanje usluga krajnjim korisnicima, odnosno djeci i porodicama i jačanje partnerskog odnosa između vladinog i nevladinog sektora u cilju poboljšanja kvaliteta i/ili proširenja usluga u najboljem interesu djece.

Pored ovih zakona, ključnih za sistem socijalne zaštite, doneseni su i brojni drugi zakoni u oblasti socijalne politike ili u drugim oblastima koji su značajni za socijalnu sigurnost stanovništva. To se prvenstveno odnosi na reforme penzijsko-invalidskog sistema, odnosno uspostavljanje entitetskih sistema i donošenje zakonske regulative i drugih pravnih propisa iz ove oblasti. Penzijsko-invalidski sistem u BiH sastoji se od dva nezavisna entitetska sistema. U FBiH nositelj osiguranja je Zavod za penzijsko i invalidsko

3 Prvi Zakon o socijalnoj zaštiti u RS donesen je tokom trajanja rata 1993. godine, ali u ovoj analizi govori se samo o zakonima koji su doneseni nakon potpisivanja Dejtonskog morovnog sporazuma i okončanja rata.

osiguranje, a u RS Fond za penzijsko i invalidsko osiguranje. U BD ne postoji poseban penzijsko-invalidski fond radi malog broja zaposlenih i ekonomske neodrživosti osnivanja posebnog fonda, i zato je kao rješenje data mogućnost da zaposleni odaberu jedan od dva entitetska fonda u koji će vršiti uplatu doprinosa.

Entitetski penzijsko-invalidski sistemi su vrlo slični i uspostaljeni su na principu međugeneracijske solidarnosti i po modelu tekuće raspodjele. Razlike koje među njima postoje ogledaju se u sljedećem:

1. U FBiH nivo doprinosa je viši jer se obračunava na osnovu bruto plate, dok je u RS nivo doprinosa niži jer se obračunava na osnovu neto plate.
2. U RS značajan udio u ukupnim prihodima čine budžetska sredstva, dok u FBiH budžetsko finansiranje skoro da nije ni postojalo do nedavnih reformi.
3. U FBiH prosječan nivo penzija je viši u odnosu na RS.
4. U RS penzijski fond raspolaže i sredstvima proisteklim iz privatizacije, dok u FBiH penzijski fond ne raspolaže ovim sredstvima. (Buljubašić, 2012)

U okviru ovih reformskih procesa i stvaranju socijalne sigurnosti posebna pažnja posvetila se i osiguranju od nezaposlenosti. Ovu oblast regulišu entiteski zakoni među kojima postoje razlike u pogledu visine uplate doprinosa za ovu vrstu osiguranja, visine novčane naknade u slučaju nezaposlenosti i vremenskog perioda u kojem se ova naknada može isplaćivati. Osnovni izvor finansiranja naknada za nezaposlene je doprinos za osiguranje u slučaju nezaposlenosti koji uplaćuju poslodavci i zaposlenici u visini 2% u FBiH, a u RS ovaj iznos je znatno niži i iznosi 1%. U FBiH visina novčane naknade je ista za sve osobe koje su izgubile posao i u skladu sa Zakonom ostvarile pravo na nju i iznosi 40% od prosječne neto plate u FBiH u posljednja tri mjeseca, i može se isplaćivati, u zavisnosti od dužine staža osiguranja, najviše 24 mjeseca[4]. U RS postoje razlike u visini novčane naknade za osigurane osobe do deset i preko deset godina staža osiguranja i novčane naknade vezane su za prethodnu zaradu osiguranika (nezaposlene osobe). Tako osobe do deset godina staža osiguranja stiču pravo na novčanu naknadu u visini od 35%, od prosječne plate koju je to lice ostvarilo u poslednja tri mjeseca rada. Visina novčane naknade za osobe sa preko deset godina staža osiguranja je 40% prosječne plate ostvarene prije gubitka zaposlenja. Vremenski period

4 Zakon o posredovanju u zapošljavanju i socijalnoj sigurnosti nezaposlenih osoba, Službene novine Federacije BiH, br. 42/01, 22/05, 09/08.

u kojem se može primati ova naknada vezan je za dužinu staža osiguranja i može se isplaćivati najviše 12 mjeseci[5].

U ostvarivanju ovog prava i pored jasne i precizne zakonske regulative u praksi postoje vidne teškoće jer poslodavci nisu vršili uplatu za ovu vrstu osiguranja ili su vršili neredovno uplatu za vrijeme trajanja zaposlenja. Upravo su ovo glavni razlozi što na cijelom području BiH jako mali broj osoba koje ostanu bez posla može koristiti pravo na novčanu naknadu. Svjetska banka i MMF već godinama upozoravaju na visinu obaveznog doprinosa za ovu vrstu osiguranja i vrijeme primanja novčane naknade u slučaju gubitka zaposlenja u FBiH. Smatraju da se ova stopa previsoka i da se mora izjednačiti sa RS (1%), te da se vrijeme primanja naknade mora ograničiti na 12 mjeseci. Također, sugerišu da se programima prekvalifikacije i dokvalifikacije mora posvetiti veća pažnja i finansijska potpora. U fokusu moraju biti teže zapošljive kategorije nezaposlenih osoba kao što su osobe starije od 40 godina života, posebno žene, osobe sa invaliditetom, Romi itd.

Zašto su nužne nove reforme?

Nove reforme u oblasti socijalne politike u BiH su nužne iz više razloga. Postojeći zakoni su prevaziđeni i neusaglašeni sa ratificiranim konvencijama i drugim međunarodnim dokumentima i domaćim propisima. Tako je na primjer Federalni zakon o socijalnoj zaštiti pokazao mnogo nedostataka zbog velikog obuhvata različitih kategorija korisnika i prava. Ovim zakonom regulišu se prava civilnih žrtava rata, ali i prava osoba sa neratnim invaliditetom što je dovelo do različitih i nepreciznih tumačenja. U prethodnom periodu ovaj zakon je u nekoliko navrata podvrgnut izmjenama i dopunama, ali on i dalje sadrži prevaziđena i neusaglašena rješenja u odnosu na ratificirane konvencije i druge međunarodne i domaće propise.

S obzirom na složenu organizacijsku strukturu FBiH i podijeljene nadležnosti u sistemu socijalne zaštite za sve kantone je od posebnog značaja reforma sistema socijalne zaštite na nivou FBiH u okviru koje će se ujednačiti prava i korisnici uz obavezu finansiranja nekih prava iz entitetskog budžeta. U tom kontekstu ključno pitanje je donošenje Zakona o socijalnoj zaštiti u FBiH kao temelja čitavog sistema, i donošenje drugih zakona kojima će se regulisati pitanja prava i zaštite pojedinih kategorija korisnika koja su regulisana postojećim zakonom. Prednacrt Zakona uz podršku Svjetske

5 Zakon o posredovanju u zapošljavanju i pravima za vrijeme nezaposlenosti, Službeni glasnik RS, br. 25/97, 10/98, 54/05, 64/06.

banke urađen je prije više od tri godine, ali ne postoji spremnost da se uputi u parlamentarnu proceduru zbog straha od mogućih fiskalnih efekata. Prednacrt ovog zakona čine tri uzajamno povezana činioca: minimum socijalne sigurnosti; indirektni imovinski cenzus kojim se vrši selekcija korisnika na bazi stvarne potrebe, a ne na bazi statusa; radna aktivacija korisnika. Ova tri segmenta čine socijalnu zaštitu socijalno pravednom, efikasnom i aktivnom u pogledu „vraćanja" korisnika u „svijet rada"[6].

Pored ovog zakona koji bi bio kostur cijelog sistema socijalne zaštite urađen je nacrt Zakona o podršci porodici sa djecom. Predviđeno je da se sva prava koja proizlaze iz ovog zakona finansiraju iz entitetskog budžeta čime se eliminiše prisutna diskriminacija i kršenje prava djece i porodica jer se trenutno finansiraju iz kantonalnih budžeta. Zakon o hraniteljstvu u FBiH donesen 2017. godine je posebno značajan jer je to jedinstven zakon za cijelu FBiH čime se eliminiše dosadašnja diskriminacija u pogledu ostvarivanja prava hraniteljskih porodica. Ovim zakonom uređeni su principi hraniteljstva, vrste hraniteljstva, uslovi za obavljanje hraniteljstva, broj hranjenika, ugovor o hraniteljstvu, hraniteljska naknada i naknada za izdržavanje hranjenika, te druga pitanja značajna za hraniteljstvo. Zakonom su predviđene četiri vrste hraniteljstva, i to: tradicionalno hraniteljstvo; specijalizovano hraniteljstvo; hitno hraniteljstvo; povremeno hraniteljstvo. Smatra se da je donošenje ovog zakona ključno za proces deinstitucionalizacije, posebno djece bez roditeljskog staranja. U tom kontekstu od posebnog značaja su hitno i povremeno hraniteljstvo. Hitno hraniteljstvo je prevencija institucionalizaciji, a povremeno hraniteljstvo je značajno jer pruža mogućnost za djecu i odrasle osobe koje su na dužem smještaju u ustanovi socijalne zaštite mogućnost prilagođavanja na porodični život odnosno pripreme za samostalan život prije napuštanja ustanove. S obzirom da je Zakon nedavno donesen još uvijek se ne može sa sigurnošću reći kakve je efekte u praksi proizveo, jer praksa pokazuje da se broj korisnika u ustanovama značajno ne smanjuje.

Dosadašnja praksa pokazuje da se djeca bez roditeljskog staranja koja su zbrinuta vaninstitucionalno najviše smiještaju u srodničke porodice, preko 80% od ukupnog broja. U isto vrijeme skoro jedna trećina djece bez roditeljskog staranja smiješta se u institucije iz kojih veoma teško izlaze (Buljubašić, 2004). Ono što posebno zabrinjava je činjenica da je među djecom koja su smještena u institucije sve veći broj djece koja imaju živa oba roditelja, ali zbog siromaštva nisu u mogućnosti da pruže neophodne pretpostavke za zdrav i normalan život svojoj djeci. Zato je nužno da se posveti veća pažnja

6 Analiza pravnog i institucionalnog okvira u Kantonu Sarajevo u svrhu smanjivanja siromaštva i socijalne isključenosti u Kantonu Sarajevu, juli 2017.

i podrška porodicama koje zbog siromaštva sve teže funkcionišu i pruži im se savjetodavna i finansijska potpora koja bi spriječila razdvajanje djece od svojih roditelja. Jer, institucionalna zaštita je najskuplji i najnepovoljniji oblik zaštite i bilo bi mnogo bolje i za djecu, roditelje i društvo kad bi se novčani iznosi koji se uplaćuju ustanovama isplaćivali roditeljima koji zbog siromaštva smještaju djecu u institucije.

U okviru reformskih procesa pokrenute su i aktivnosti na donošenju zakona kojim će se definisati djelatnost socijalnog rada, utvrditi minimalni stručni uslovi za rad stručnih radnika, utvrditi standardi i postupak akreditacije programa obuke za stručne radnike u socijalnoj zaštiti i licenciranje stručnih radnika. Potreba za permanentnim edukacijama stručnih radnika davno je prepoznata u razvijenim zemljama i ovom pitanju se posvećuje dužna pažnja. Ovom pitanju se u BiH još uvijek ne pridaje posebna pažnja, jer nema kontinuiranih edukacija. Edukacije se najčešće obavljaju sporadično i nisu obuhvaćeni svi stručni radnici. Uspostavljanje tijela koje će vršiti licenciranje stručnih radnika je pretpostavka povećanja kvaliteta rada čije efekte će osjetiti korisnici usluga u oblasti socijalne zaštite. Nadležna ministarstva moraju ovom pitanju posvetiti veću pažnju kako BiH ne bi zaostajala za zemljama regiona u kojima je licenciranje stručnih radnika obavezno.

Pored toga bilo je neophodno definisati i normirati socijalna prava i usluge i izvršiti standardizaciju postojećih i uvođenje novih usluga. U okviru novih reformi neophodno je donošenje Zakon o djelatnosti socijalnog rada i Zakona o socijalnim uslugama.

Nove reforme su nužne i u kontekstu članstva BiH EU. Naime, procesom pridruživanja BiH Evropskoj uniji reformske aktivnosti su intenzivirane zbog obaveze države i entiteta da usklade postojeće propise sa međunarodnim konvencijama i evropskim standardima i u oblasti socijalne politike. Naime, Evropska komisija je krajem 2016. godine prihvatila Aplikaciju BiH za sticanje statusa kandidata za članstvo u EU i predala BiH upitnik sa preko 3400 pitanja. Na osnovu odgovora BiH na ova pitanja vršit će se procjena koliko su ispunjeni uslovi nužni u procesu pridruživanja EU. Među ovim pitanjima značajan broj odnosi se i na područja socijalne politike, posebno sistema socijalne zaštite.

Nove reforme idu dosta sporo i uz mnogo teškoća, ali je ovo i pravo vrijeme da se napravi analiza efekata dosadašnjih reformi. Pored reformi zakona i drugih pravnih propisa, neophodno je veću pažnju posvetiti i funkcionisanju ustanova u oblasti socijalne zaštite. Nedavne analize pokazuju da postoji potreba za ozbiljnim reformama u značajnom broju postojećih ustanova u sistemu socijalne zaštite zbog njihove neefikasnosti ili zbog potrebe

drugačijeg pristupa u radu s korisnicima ovih ustanova, te u kontekstu deinstitucionalizacije.

Dosadašnje analize pokazuju da su nužne radikalne promjene iz više razloga. Organizaciona struktura nekih ustanova je prevaziđena i postoji potreba za drugačijom organizacijom i približavanje usluga građanima. Većina ustanova u oblasti socijalne zaštite ima neodgovarajuću stručnost kadrovske strukture, posebno na menadžerskim funkcijama za koje je izbor politizovan. U upravnim i nadzornim odborima nedovoljno je stručnih kadrova sa ekspertskim znanjima i iskustvima. Menadžment nije fokusiran na dugoročna planiranja aktivnosti „svojih" ustanova i posebno razvoj projektnog planiranja. Sistematizacija radnih mjesta nije u skladu sa potrebama, obrazovanjem, i novim vještinama koje odgovaraju 21. vijeku.

Ustanove nisu čvršće integrirane u sistem socijalne zaštite i neophodna je njihova racionalizacija i transformacija uključujući i mogućnost ukidanja nekih od njih. Neke ustanove nisu ispunile svoju osnovnu zadaću i postale su same sebi svrha i zato je neophodno njihovo zatvaranje ili transformacija. Ova transformacija podrazumijeva drugačiju organizaciju, koordinaciju, razvijanje i pružanje novih usluga za kojim postoji izražena potreba.

Razvoj novih i unapređenje postojećih usluga za pomoć i podršku porodici u krizi mora biti jedan od zadataka reformskih aktivnosti, jer nezaposlenost i siromaštvo generirali su brojne probleme sa kojima se suočava veliki broj porodica.

Pored toga, bez novih usluga u zajednici nije moguć ni proces deinstitucionalizacije, što je prepreka za povećanje kvaliteta života i poštivanje najviših standarda prava djece, osoba sa invaliditetom i starijih osoba, a što su uslovi koji se moraju ispuniti u procesu pridruživanja Evropskoj uniji.

Zaključak

U Bosni i Hercegovini je u postratnom periodu započeto niz reformi u oblasti socijalne politike. Reforme su inicirane zbog spoljnih i unutarnjih faktora i odvijale su se sa više ili manje uspjeha zbog političkih nesuglasica i nedostatka finansijskih sredstava. Prema Ustavu BiH socijalna politika je u nadležnosti entiteta. Entiteti su zaduženi za donošenje zakona i drugih propisa kojima se uređuju prava i obaveze u cilju osiguranja socijalne sigurnosti stanovništva. U prethodnom periodu doneseno je dosta zakona i drugih pravnih propisa u oblasti socijalne politike. Međutim, značajan broj zakona

nije usaglašen sa konvencijama i drugim međunarodnim i domaćim propisima ili su pojedine zakonske odredbe teško provodive u praksi. Pored toga, strateški ciljevi i zakonske obaveze se djelomično i površnu realizuju zbog nedostatka neophodne koordinacije i sinhronizacije glavnih aktera sistema socijalne zaštite.

U narednom periodu, u okviru novih reformi, neophodno je riješiti problem neusaglašenosti, neujednačenosti i neharmonizovanosti pravnog okvira na nivou F BiH donošenjem četiri nova zakona koja bi regulisala odvojeno oblast: socijalne zaštite, porodice sa djecom, civilnih žrtava rata i osoba sa invaliditetom. U Zakonu o osnovama socijalne zaštite FBiH kao korisnike socijalne zaštite pored postojećih definisati kao korisnike i djecu sa invaliditetom, djecu u pokretu, djecu u riziku, djecu žrtve nasilja, djecu žrtve radne eksploatacije, djecu žrtve trgovine, djecu bez pratnje, porodice u riziku i samohrane roditelje i time stvoriti pravni osnov za njihovu zaštitu.

Neophodno je novim Zakonom o socijalnoj zaštiti u FBiH utvrditi socijalni minimum, odnosno minimalni nivo socijalne sigurnosti za pojedince i porodice u stanju socijalne potrebe, kao i kriterije za njegovo određivanje. Ovim zakonom potrebno je propisati jedinstvenu osnovicu koja će se vezati za prosječnu platu ostvarenu u FBiH, jer bi se na taj način eliminisala diskriminacija po osnovu statusa i mjesta prebivališta koja je sada prisutna.

Donošenje Zakona o socijalnim uslugama je neophodno jer bi se njime propisala prava građana na socijalne usluge, definisali vrsta i obim socijalnih usluga, korisnike i pružaoce socijalnih usluga, način utvrđivanja cijena socijalnih usluga, nadzor, sankcije i izvore finansiranja socijalnih usluga. Pored toga neophodno je utvrditi jedinstvenu osnovicu za obračun visine novčanih davanja po osnovu svih prava koja su definisana u oblasti socijalne zaštite, zaštite porodice sa djecom, zaštite civilnih žrtava rata i zaštite osoba sa invaliditetom.

Pitanju deinstitucionalizacije i transformacije ustanova u oblasti socijalne zaštite nije posvećena dovoljna pažnja uprkos proklamovanim principima. Dosadašnje aktivnosti nisu dale značajne rezultate jer se u institucijama nalazi veliki broj korisnika, posebno djece bez roditeljskog staranja i osoba sa mentalnim teškoćama.

Literatura:

Akcioni plan za provedbu Strategije deinstitucionalizacije i transformacije ustanova socijalne zaštite u FBiH (2014-2020), (2017), Ministarstvo rada i so-

cijalne politike FBiH.
Analiza pravnog i institucionalnog okvira u Kantonu Sarajevo u svrhu smanjenja siromaštva i socijalne isključenosti u Kantonu Sarajevo, (2017) Ministarstvo a rad, socijalnu politiku raseljene osobe i izbjeglice KS.
Buljubašić, S. (2004) *Socijalna integracija djece bez roditeljskog staranja*, Sarajevo, DES.
Buljubašić, S. (2012) *Savremena socijalna politika, Sarajevo*, Arka Press.
Ćuk, M. (2013) *Reforme socijalne zaštite u Bosni i Hercegovini*, Istočno Sarajevo, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
FSU u BiH, *Zašto minimum socijalne sigurnosti i novi zakon o osnovama socijalne zaštite FBiH*, Sarajevo, februar 2017.
IBHI, *Siromaštvo u BiH 2011 - Trendovi i dostignuća*, Sarajevo, juni 2013.
Izvještaj o provođenju Akcionog plana za djecu BiH 2015-2018. za period od juna 2015. do aprila 2016. godine.
Izvještaji o radu i finansijskom poslovanju ustanova socijalne zaštite u Kantonu Sarajevo za period 2011. - 2016. godina.
Papić, Ž. (1998), Centri za socijalni rad: Reforma i saradnja sa NVO, u Stubbs, P. (uredio) *Socijalna politika, zaštita i praksa*, Sarajevo, Svjetlost.
Srednjoročna razvojna strategija BiH 2004-2007.
Standardna pravila za izjednačavanje osoba s invaliditetom („Sl. Glasnik BiH" broj 41/03)
Strategija za izjednačavanje mogućnosti za osobe sa invaliditetom u FBiH 2011-2015
Strategija za unapređenje prava i položaja osoba s invaliditetom u FBiH 2016-2021
UN Konvencija o pravima djeteta,
UN Konvencija o pravima osoba s invaliditetom
UNICEF, *Analiza nedostataka u oblasti politika socijalne zaštite i inkluzije u BiH*, Sarajevo, novembar 2009.
Vlada Distrikta Brčko Bosne i Hercegovine, *Konačna arbitražna odluka*, dostupno na: http://www.bdcentral.net/images/stories/Vazni_akti/Konacna_arbitrazna_odluka/Konacna_arbitrazna_odluka.pdf (20.11.2018.)
Zakon o hraniteljstvu u Federaciji Bosne i Hercegovine, Sl. novine Federacije BiH, br. 19/17.
Zakon o osnovama socijalne zaštite, zaštiti civilnih žrtava rata i zaštiti porodice sa djecom Federacije
Bosne i Hercegovine, Službene novine Federacije BiH, br. 36/99, 54/04, 36/06, 14/09, 45/16.
Zakon o posredovanju u zapošljavanju i pravima za vrijeme nezaposlenosti,

Službeni glasnik RS, br. 25/97, 10/98, 54/05, 64/06.
Zakon o posredovanju u zapošljavanju i socijalnoj sigurnosti nezaposlenih osoba, Službene novine Federacije BiH, br. 42/01, 22/05, 09/08.
Zakon o socijalnoj zaštiti Republike Srpske, Službeni glasnik Republike Srpske, br. 5/93, 15/96, 10/03, 110/03, 33/08, 37/12, 90/16.
Zakon o socijalnoj zaštiti, zaštiti civilnih žrtava rata i zaštiti porodice sa djecom ("Službene novine Kantona Sarajevo" br. 38/14 - Prečišćeni tekst, 38/16)

Suada Buljubašić
Faculty of Political Science, University of Sarajevo,
Bosnia and Herzegovina

Necessity of further social policy reforms in Bosnia and Herzegovina

Summary: Social policy reforms that took place in Bosnia and Herzegovina (BiH) since the end of the 1990s were relevant for two key reasons. First, the BiH internal governance structures and constitutional mandates changed from state to entity-level. There were also calls for the reforms to take place from the international community. To date, the reforms have been carried out through legislative changes, as well as development of strategies and action plans. In parallale, the existing and newly established social welfare services were reorganised in order to improve social welare. Reforms carried out to date had mixed successes.The EU pre-accession process also requires BiH to introduce furhter reforms. These proceses are slow and challenging. However, they do warrant an analysis of the reform processes to date, particularly in relation to social welfare institutions were set up as independent legal entities. Analyses carried out to date indicate that there is a need to introduce radical changes due to a range of reasons. First, the organisational structure of some of these institutions is not in line with current organisational requirements; the services need to be accessible to citizens. Second, some of those institutions are not fit for purpose and need to be either transformed or closed down. Such transofrmation requires different organisation and co-ordination, as well as development of new services for which needs do exist. Unemployment and poverty generated numerous

problems faced by families in BiH. Development of new and improvement of existing social welfare services has to be one of the key reform tasks. In parallel, deinstitutionalisation won't be possible without the development of community based services – a requirement in order to meet the rights of children, disabled and older people, as well as a pre-accession requirement.
Key words: *social policy, social welfare, reform, deinstitutionalisation, transformation*

Tibor Valuch[1]
Hungarian Academy of Science,
Center for Social Sciences

316.334.2(439)"1956/1990"
Originalni naučni rad

Changes in consumption in socialist Hungary [2] after 1956

Abstract: The role of consumption - one of the major questions in the history of modern societies – was somewhat special in the East European countries after the communist takeover. The early period of communist-party power can be called one of general shortage. This began to change in the later 1950s, but the dynamics differed markedly between the East European countries. The increase in the heed paid to consumers was faster in the GDR, Czechoslovakia, Yugoslavia and Hungary than in Poland, Romania, Bulgaria or the Soviet Union. This paper sets out to present the developmental traits of a quasi-consumer oriented socialist society through the more or less special case of Hungary. Hungarian consumption history over the two-and-half decades after the 1956 Revolution divides into two stages. During the first, up to the mid-1960s, the purchase of foodstuffs and clothing for daily needs became progressively less problematic for most members of Hungarian society. The second stage brought improvement in the conditions for civilization, notably better living conditions, with private funds and efforts playing a decisive part. Personal wealth steadily returned and there emerged a kind of quasi-consumer behaviour that probably had considerable effects on the social events in the 1980s and 1990s. The paper analyses the main issues and features in the changing post-1956 consumption in Hungary, and describes what relations pertained between consumption, society and power in the state-socialist period. Such analysis makes it possible to isolate the special features in the specifically Hungarian approach.
Key words: *consumption, society, Hungary, socialism, East-European social history*

1 valuch@t-online.hu , valuch.tibor@tk.mta.hu

2 For details and a summary see Gyáni, Gábor, "A fogyasztás forradalmától a fogyasztói társadalomig (From a revolution of consumption to a consumer society)" Múltunk, 3(2008), 4–16, and Valuch, Tibor, *Magyar hétköznapok – a mindennapi élet története a második világháborútól az ezredfordulóig* (Hungarian weekdays – The history of everyday life from World War II to the end of 20th century, Budapest, 2013).

I. Approaches

I.1 Hungary after World War II – a brief overview[3]

Hungary suffered devastating military, civilian and material losses in World War II. An estimated 800,000 - 900,000 of its people were killed, and some 40 per cent of its 1938 national wealth was destroyed as a direct result of ground battles and air attacks.

Potsdam had placed Hungary in the Soviet sphere of interest. Despite a brief period of coalition democracy permitted right after the war, it had become clear by 1948 that the processes of bourgeois evolution, society's freedom to organize itself by its own lights, and the multi-cultural diversity that had arisen would not be permitted to continue. In their stead came a set of social and economic policies based on a Marxist-Leninist platform aimed primarily at totalitarian control of society and homogenisation of the various social groups. From 1948 onwards, the progress towards single-party dictatorship and totalitarian subjection of society and the economy was rapid. Even communist-party ideology lost its original function under the changing socio-political conditions and turned into rigid dogma, a scientifically unquestionable doctrine.

After the communist takeover, the early 1950s were spent on installing this state-socialist system (Kornai, 1992). The main elements in this transformation were nationalization of private property, collectivization of agriculture, installation of a centrally planned economic system, and a forced pace of enforced industrialization.

I.2. Consumption, society and state socialism[4]

What spring to mind when considering the social role of consumption

3 For the detailed post-war history of Hungary, see Romsics, Ignác, *Hungary in the Twentieth Century* (Corvina/Osiris, Budapest, 2001) and Gyarmati, György, and Tibor Valuch, *Hungary under Soviet Domination, 1944–1989* (Budapest/New York, 2009).

4 On the role of consumption in the communist period, see Kornai 1992; Merl, Stephan, "Saat und Konsum in der Zentralverwaltungswissenschaft. Russland und die ostmitteleuropäischen Länder". In: Siegriest, Hannes, Hartmut kaelble and Jürgen Kocka, eds, *Europäische Konsumgeschichte. Zur Gesellschafts- und Konsumgeschichte des Konsums (18. bis 20. Jahrhunderts)* (Frankfurt/New York, 1997); Tomka, Béla, A Social History of Twentieth-Century Europe (London/New York, 2013); and Bren, Pauline, and Mary Neuberger, eds, *Communism Unwrapped: Consumption in Cold War Eastern Europe* (Oxford, UK, 2012).

in the Cold War period are not the state-socialist countries (Merl, 1997), but those of the West. However, it is clear that consumption also gained increasing importance in East-Central European societies, especially from the mid-1960s. This turn to consumption had double significance. On the one hand the communist regimes tried to harness the broader scope for consumption to consolidating their power and amplifying their legitimacy. On the other, such rising demand enhanced the so-called necessary creativity in the different social groups (e. g. the system of consumer tourism, and the various kinds of illegal trading in East-Central Europe between the 1960s and the 1980s), while querying the validity and efficiency of day-to-day state-socialist ideology.

Paulina Bren and Mary Neuberger (Bren, Neuberger, 2012) argued that consumption has a special role, rhythm, and social background in East European countries, drawing a distinction between Eastern consumption and Western consumerism. They view consumption as a form of social resistance – a factor eroding the stability and ideology of the state-socialist system: as people steadily realized the significance of the quality distinction between a Trabant and a Mercedes, they would question the system's efficacy and very right to exist.

Stephan Merl in an essay argued that one of the main reasons for the collapse of state socialism was incapacity to meet consumer needs and "the low efficiency of the socialist system... unable to reach a continuously promised consumer level. The high amounts of state subvention which were needed to hold... consumer prices" were absorbing the resources needed to finance economic growth (Merl, 1997). A more or less similar interpretation can be read in the Ina Merkel's book (Merkel, 1999) investigating the problem of consumption with the GDR as the example. Clearly the consumption in Eastern Europe has become an increasingly important category in analysing the state-socialist system.

Questions of consumption and its history were none too popular as research topics in Hungary before the change of regime in 1989. That changed in the 1990s, when many historians and sociologists began to deal with it and produce various interpretations of its role in the state-socialist period. Tibor Desewffy and Ferenc Hammer (Desewffy, Hammer, 1994) emphasized the particular in Hungarian development and described a special Hungarian consumer socialism model. The well-known sociologist Elemér Hankiss (Hankiss, 1990) explained in terms of the jump in consumption scope the informal "accord" between power and society after 1956. Ignác Romsics, in his monograph on 20th-century Hungarian history, identified steady growth

in living standards as a decisive aim of Hungarian government policy after 1956, whereby coexistence between communist power and Hungarian society became possible. Of the newer approaches, György Gyarmati (Gyarmati, 2013) identified the decade and a half from the mid-1960s to the end of 1970s as the longer, peaceful, crisis-free period that allowed relatively stable economic and social development. The account in this study accepts some details of these interpretations, but places extreme importance on the role of individual and communal efforts at macro and micro levels to the working of a quasi-consumer society. It explains the consumption surge in Hungary as the outcome of constant struggle between various groups in society and communist power.

I.3. Tendencies in post-war income relations and consumption

Conditions in Hungary after 1944–45 were dominated by the need to clear wartime damage and rebuild. The primary fiscal task in 1944–46 was to block the hyperinflation and create a stable currency. With the adoption of the forint as the new unit of currency on 1 August 1946 and the ensuing stabilization came distortions in the structure of prices and wages that created conditions for later tensions in the system. Forint purchasing power decreased by 40 per cent between August 1946 and December 1949 and another 27 per cent between 1949 and 1955. Between 1945 and 1949, income potentials were set by a market economy, even if state control was increasing, some elements of a command economy had appeared, and tendencies to expropriation became manifest, although they did not become general until around 1950.

Hungary's capita monthly income in 1938 averaged USD 130, or 60 per cent of the European average. National income decreased after the war; only in 1949 did it reach the pre-war level. In the 1950s, GNP experienced significant swings, but on the whole it increased in relation to 1949, and continued to do so until the early 1970s. But despite the forced economic growth, the gap between Hungary and the developed countries did not narrow in the post-war decades. In fact it widened after the oil crisis of 1973 (Kaposi, 2002).

A drop in living standards three years in a row left real wages in 1952 20 per cent below those of 1950. With 1938 as the base, real wages in 1952 were only 66 per cent. The ratio of investment to the expense on the standard of living increased by almost 30 per cent. Much of this spending served

military purposes, directly or indirectly. Large proportions of income were set aside for "building socialism" and for altering economic priorities. This approach meant wages were kept low, prices constantly rose in relation to them, and tax on income and requisitions of farm produce spiralled. Other burdens such as supposedly voluntary "peace loan" campaigns involved forced purchases of government bonds. The six such campaigns between 1949 and 1954 withdrew HUF 5.6 billion from individual incomes.

Before 1956, levels of personal consumption were wholly subordinate to the goal of industrial development, but under Kádár, steady improvement in living standards became a policy cornerstone. The material conditions of the population improved considerably between 1957 and 1978: real wages more than doubled, per capita consumption increased by a factor of 2.5, consumer goods purchases rose tenfold, and household energy use 3.5 times.

Table 1: Changes in real wages, per capita real income and household consumption in 1950–80 (1950 = 100%)

Year	Real wages	Real incomes	Household consump.
1950	100	100	100
1955	105	115	115
1960	154	154	152
1965	168	181	175
1970	199	245	228
1975	234	306	281
1980	243	333	316

Source: András Klinger, Társadalomstatisztikai alapismeretek (Fundamentals of Social Statistics, Budapest, 1998)

The role of consumption after the communist takeover was similar in all East-European countries. All economic resources were subordinate to the process of forced industrialization, especially in the early 1950s. Goods shortage became general and various crises, for instance in Poland and Hungary, made it plain by the mid-1950s that changes were imperative. As for the somewhat renewed Hungarian communist government after the fall of the 1956 Revolution, it followed a dual policy (Litván, 1996) of reprisals against active participants in the revolution on the one hand, and somewhat more attention to the questions of living standard and consumption on the other.

One explanation for the speed and success of Kádár's stabilization (Romsics 2001, Gyarmati and Valuch 2009) and consolidation after the defeat of the 1956 Revolution – long prevalent among social scientists in Hungary and abroad – was that it had taught the communist leaders the political lessons to be learnt from the Rákosi period. The new aims were to avoid social conflicts, gradually amend the mechanism for exercising power, and make a "welfare shift" in economic policies. Open state violence eased after the 1963 amnesty ended the post-1956 reprisals. Although agricultural collectivization was completed and forced industrialization resumed, two minor concessions were made: greater heed in economic planning to personal consumption, by stipulating higher aggregate consumer-goods production and some priority to raising real wages.

Hungarian society in 1949–53, when the communists were settling into a country already much weakened by the war, had become still more impoverished, causing the underlying levels of the main attributes of living standards to fall very low. Any change made that noticeably improved living conditions over a wide sphere now gained strong social and political significance. Every social group after 1956 felt it as a tangible sign of freedom that it took decreasing effort to obtain basic subsistence foodstuffs, and that some "accumulation" was possible by the mid-1960s, as consumer durables became available. Communist politicians, meanwhile, saw evidence of the viability of their political and economic system in its ability to ensure supplies of basic goods and offer consumer durables suitable for such "accumulation", albeit fitfully. This in itself casts doubt on claims that some consumer-socialist model with specific Hungarian attributes had developed, and on the presence of any conscious prudence in Kádárite policy. Various sources show that the decisive concern was for the functioning of the system. Though the catastrophic shortages of the early 1950s gradually gave way to more stable, balanced commercial supplies in the 1960s, the shortages were not over. The situation became one of intermittent shortage, prompting a kind of consumption culture remote from the consumerism concept familiar to social scientists in Western Europe and overseas. It is questionable whether the post-1956 rise in consumption rise was really a political initiative, or just an adjustment to social intentions or aspirations, prompting the removal of some brakes on acquiring or possibly accumulating various goods. Can this be seen as a social response to earlier property loss and ownership constraints? Was this a kind of surrogate personal accumulation, consumption being one form in which it was allowed to occur? For curbs on production-related personal ownership remained into the 1980s? How much

did this gradual rise in consumption enhance the value put on economic rationalism as a desirable behaviour pattern? "Forced creativity" was indeed a possible field for organizing consumption under shortage-economy conditions. This analysis looks mainly at the relation between consumption and social change, the development of consumer behaviour, and the effects these had on way of life and living conditions.

II. The economic and political conditions for consumption[5]

Consumer culture between the late 1950s and the latter half of the 1960s was decided mainly by economic and political conditions. The Kádár system stabilized in the early 1960s and consolidated over the next decade and a half. Its policy from 1957–8 was to continue forced industrialization[6]. Then attempts were made at the turn of the 1970s to constrain "petty bourgeois efforts at acquisition, unbridled grabbing unworthy of any self-respecting communist". Goods supplies and consumption were important in Kádárite policy mainly for legitimation, a component of political stability, for "one way the workers judge their material situation is by how much their earnings are and what goods they can buy"[7]. Supplies to the public remained a politically sensitive issue through the lifetime of the regime, but its gravity decreased as conditions normalized slowly. It became ever less common in the 1970s for supply matters to be debated in detail at top political levels. According to Domestic Trade Ministry records, the specialist bureaucracy had learnt by then how to ease tensions in basic supplies and remedy cyclical shortages, temporarily or permanently.

Apart from ideological matters, what influenced communist policy in Hungary most at the turn of the 1960s was the Soviet policy programme of "catching up and overtaking" the West. Kádár's leadership fell in line, issuing its own forecasts of when Hungary would do so. The resolution at the 8th

5 For detail, see Béla Tomka, *Gazdasági növekedés, fogyasztás és életminőség* (Economic growth, consumption and quality of life, Budapest, 2011).

6 "Industrial expansion continued in 1957: both production and employment indices signalled record levels. Then in 1959–60, the economy periodically showed plain signs of overheating: investment rose far above what was planned or desirable, and with it, the stock of unfinished investments, while debt stock shot up, as it had tended to do earlier, and equilibrium problems arose." For detail see Sándor Szakács, *Gazdaságtörténet II.* (Economic history II) (Budapest, 2000) For the consequences of this policy see Éva Ehrlich and Gábor Révész: *A magyar gazdaság a XX. században: Integrációs és dezintegrációs tendenciák* (The Hungarian economy in the 20th century: Tendencies of integration and disintegration, Budapest, MTA Világgazdasági Kutató Intézet, Műhelytanulmányok 31, April 2001).

7 Implementing reform through a more active income policy—propositions. MOL (Hungarian National Archives) XXXVI–G–4. 2. d.

Congress of the Hungarian Socialist Workers' Party included a claim that "per capita consumption in 1980 will be higher than in the developed capitalist countries." This meant building a socialist, then a communist society, yet forced collectivism and Marxist-Leninist egalitarianism conflicted with ideas of raising consumption, with its concomitant individualism and widening differences of income and wealth. This led, mainly in the 1960s, to greater or lesser political and ideological campaigns, in which pointless money-grubbing was contrasted with the generous self-sacrifice shown by "the socialist type of man" – hedonism with the moderation derived from the principle of "each according to his needs". There was a dichotomy in Hungarian politics at this time. On the one hand, "nothing can be more important than a steady rise in the living standard of the workers;" on the other, regular denigration of the petty bourgeoisie, with their excessive consumption demands, unbridled desires for accumulation, and general materialism. Priority in economic policy continued to go to investment tied to heavy industrial development. On this, political practice was modified in 1968 with the New Economic Mechanism, which made it possible to use restricted market mechanisms within the frame of a planned economy.

There were also important social attributes and conditions for the quasi-consumer culture that was developing. Outside a rather narrow stratum privileged in its access to supplies, most of Hungarian society saw goods shortages as a persistent feature of life. (Shortage made corruption integral to consumption—another aspect of the period's consumption history that cannot be ignored)[8.] Various reactive responses developed very quickly. The role of self-sufficiency in everyday life, for instance, had declined only slightly by the end of the 1960s. One possible reason why various groups in society were relatively tolerant of shortage, especially of some foodstuffs, was that they tried to grow the missing articles on domestic smallholdings. Another may have been that the average level of consumption was not high, although differences between social groups were wider than they had been in the first 10–15 years after the war, so that average consumer demand was relatively low as well. However, it is interesting how clearly consumption statistics and archive records of the 1950s–1960s and the 1970s show differences between groups, at least employment groups, in consumption preferences and in the degree of supply.

To sum up, the quasi-consumer culture that began to emerge in Hungary at the end of the 1960s showed political constraints, difficulties with trade supplies, efforts at self-sufficiency, shortage, and concomitant corrup-

8 János Kornai analysed the workings of the socialist system in Kornai 1992.

tion. These suggest that the concept of consumer socialism – widely used but never defined closely – is not necessarily apt as a description of the socio-economic and political events to which it is commonly applied.

III. Changes in consumption in the Kádárite consolidation period (1960-1980)

Several attempts were made in the 1960s in line with ideological criteria to define the concept behind the "socialist consumption model". Shared features in these were decisive rejection of market forces and the starting point for expressing their ideas: the Marxist-Leninist principle of distribution according to need. More realistic analysts tried to distance themselves from this, or arrive at an adjustment between the ideological criteria and the real processes at work in society. "Personal consumption in Hungary is at a medium level, when compared with other countries and according to our level of economic development," it was explained in one such analysis. "It follows from the 'medium' average level, on the one hand that those on low incomes hardly experience the fruits of general social progress, usually being able to buy only the most necessary subsistence articles, and even these often in insufficient quantities, while those on above-average incomes are spending ever higher proportions of their money on purchasing higher-ranking products and services. Restriction of disproportionately high incomes tends today to pose mainly practical problems. But it is unclear even in principle what income differences are permissible, based on wage differentials proportionate to labour performance, bearing in mind the need for material incentives. Apart from the curbs needed on income differences arising out of earnings differences, one has to reckon with an already significant proportion of freely disposable income available in the higher income categories, which will be still more significant in 15 –20 years' time. This demand has to be met with suitable supply. But it is not possible or permissible to use goods shortages to restrict high incomes or the use to which they are put" (Hoch, 1975, 5-9).

According to the economic ideas at the time that arose periodically out of the ideological explanations, "Rational consumption can be achieved exclusively by a socialist system based on social ownership. The furthest one can go within the frames of a capitalist society is to limit some of the grave, socially ubiquitous damage deriving from irrational consumption...." (Bóc, 1976). Yet authors failed to define what should be seen as rational

consumption, and when or from what it turned irrational. Most of them stated that waste and the anarchic side of consumption could be avoided by applying the principle of planned coordination, along with social control and the practice of moderation. But this view remained convincing only while only a small proportion of citizens could find out what stores were offering in Vienna, Munich or Paris. (Hungarian tourism assumed a mass scale in the 1970s.)

The economic reform of 1968 brought large and small changes in domestic trade as well. For instance, it meant retail firms could buy direct from producers. Agricultural cooperatives could develop industrial side-lines and produce many hitherto scarce articles more economically than large factories could. Commercial and production enterprises were encouraged to be more efficient by numerous "market-stimulating" economic rules: revised procedures for stock management, introduction of a price-risk fund, and a widening distribution of foreign-trading rights. According to a Domestic Trade Ministry review of initial experiences at the end of 1968. "Our economic policy, designed to strengthen the balance of the market for consumer goods and improve further the supplies to the public, has proved successful; in general, the domestic market developed calmly this year. Supplies and stocks of goods in domestic trade met the demand from buyers and contributed to a market situation in line with the aims of the reform" (Bóc, 1976). But it added that shortage could not be alleviated immediately: "supply tensions" might still occur. Goods still in short supply in 1968 included building materials, furniture, beer and passenger cars. Hard-pressed shoppers had to cope not only with the unobtainable, but with poor quality and lack of choice.

A year later, in the autumn of 1969, the analysis of trade policy and the supply situation spoke of a need, in assessing the latter, "to consider that in the introductory period of the reform, we also created temporarily an exceptional level of supply compared with that of earlier, through central measures (building up reserves, imports from socialist and capitalist countries, etc.) This year industrial and commercial enterprises have had to rely largely on their own resources and initiative... Development of the reform is a long process whose favourable effects can only appear gradually... while some problems emerge by their nature in trade and impede a visible improvement in supplies'[9]. The truth of this is confirmed by quarterly analyses of the domestic-trade situation and turnover[10].

9 Report to the Economic Committee on experience hitherto and likely developments in public goods provision). September 11, 1969. MOL. XXVI–G–4. 4. d.

10 Divisions and directorates of the Domestic Trade Ministry responsible for specific fields had to report once a quarter on trends in goods turnover and supplies. The reports would usually mention

The changes in consumer behaviour also depended on where the consumption occurred. Department stores in the socialist period were treated as the big factories of trade, whose "basis task is to provide in a single place rapid, cultured, high-standard service to customers in a wide range and choice of goods. At the same time, they must also satisfy a wide range of consumer service requirements"[11]. Shops, units and department stores in private hands had been nationalized in 1948–51, but maintenance and renovation of larger stores were neglected before the 1956 Revolution: most department stores in Hungary were due for reconstruction and refitting by the end of the 1950s. With few exceptions, they were far from desirable places for consumption. Just one new department store was opened between 1957 and 1959, at a time when the country had a total of 23 department-store enterprises operating 33 units. The Domestic Trade Ministry sought in the 1960s to speed up the construction of department stores with a usable sales area of 3000–5000 sq. m each, but in the event no such chain emerged until the 1970s, when there came to be at least one big state or cooperative store in every county seat. The aim in changing the trade network was to meet the expectations and requirements of a quasi-consumer society. Skála Budapest opened in 1978, as the country's biggest department store in floor area and turnover (Valuch, 2013).

While state-owned trading developed slowly, private trading remained tightly restricted and tolerated only where there were no state-owned units. An analysis of October 1960 talks of "no need for traders selling industrial goods in town centres or along main roads, or of general stores, greengrocers or fruit sellers in the vicinity of socialist [state or cooperative-owned] units"[12]. A proposal to move privately owned city-centre shops to poorly served, outer areas came to nothing, as it was not thought socially acceptable to restrict traders' permits administratively on a mass scale, but stricter measures were taken against unlicensed trading – fines of up to HUF 3000 and confiscation of stock. But curbs or no curbs, legal and illegal private traders played a major part in meeting consumption needs. Consumers saw private shoemakers, tailors and traders as more reliable. Despite the constraints, the private sector took a higher proportion of turnover in some

specifically goods and groups of goods in which "uninterrupted supply cannot be ensured," large numbers of them being listed in the late 1970s and early 1980s. For detail see Valuch 2013.

11 Development of department-store trading. Report to the Council of the Domestic Trade Ministry. Top Secret! Secret handling. 002/291959. MOL. XIX–G–4–yy. 83. d.

12 Domestic Trade Ministry. Trade Organization and Technical Division. 0016/43/1960. Tük. The activity of private commerce and the work of KISOSZ (National Federation of Traders and Caterers). Report to the Council of the Ministry. MOL–G–4–zz. 7. d.

trades than the state or cooperative sectors.

Consumer behaviour among the urban population changed quite slowly. The conditioning induced by shortage persisted even when the need for it was waning. It was typical, largely irrespective of occupational or income group, for urban households to stockpile basic foodstuffs – for example to obtain and store several weeks' flour, sugar and lard. The same applied to some meat products and fruit and vegetables (apples or potatoes), and to other items occasionally or chronically hard to find. During the economic crisis of the later 1970s, the trigger for panic stockpiling would be news of forthcoming price increases, which were supposed to be top secret but always leaked out. For urban households, the next main target of stockpiling after food was winter fuel, for most homes still relied on stoves fuelled by unevenly available coal or wood, rather than with centrally provided district heating or gas. The "must-buy" reflex for clothing and consumer durables might be triggered by the appearance of a particular fashionable item. Another outcome of this "poverty-stricken abundance" and backwardness of the trade network was the common habit of daily shopping, which persisted for several more decades, especially for food. By the 1970s, the long queues were becoming a distant memory, except for citrus fruits and bananas and some exclusive durables. The system of having special shops for party leaders had ceased after the 1956 Revolution, but some years later, a chain of hard-currency stores was created, where otherwise scarce or unobtainable goods could be bought only for hard currency – dollars, German marks or pounds – which were also obtained only with difficulty or at unfavourable rate of exchange. Another tried way to obtain goods unavailable or of poor quality in Hungary was travel abroad; such shopping tourism assumed massive proportions, as many of those taking advantage of the laxer foreign-travel rules tried to make money out of them. The favoured destinations varied. Czechoslovakia, a popular choice in the 1960s, lost ground to Yugoslavia in the early 1970s, and by the end of that decade, Austria was the main shopping attraction. But even trips to Romania or the Soviet Union could be turned to advantage by bartering articles in short supply. In 1978, for instance, 15 per cent of retail clothing purchases by Hungarians were made abroad.

Collectivization changed radically the consumption habits of peasants and country people[13]. As the campaign started, many peasant families

13 For detail, see Valuch, Tibor, "Változó idők – változó szokások. A tevékenységszerkezet, a jövedelem és a fogyasztás átalakulása a magyar falvakban a kollektivizálás időszakában" (Changing times – changing habits. Changes in activity structure, income and consumption in Hungarian villages in the collectivization period). In: Ormos, Mária (ed.), Magyar évszázadok. Tanulmányok Kosáry Domokos 90. születésnapjára (Hungarian Decades. Studies for Domokos Kosáry's 90th Birthday, Buda-

tried to build up reserves of money and produce against probable lean years once their property had been collectivized. The proportion of earnings spent on investment understandably began to fall in 1959. The money went on saving or spending instead, swollen by sums of compensation for collectivized equipment, by rent paid on contributed land, and by reduction or elimination of tax on those working for the cooperative. Furthermore, it emerged in the early 1960s that the reserves people had set aside were needed, for the cooperatives were initially ill-organized and made little money. The consumption and living standards of many rural families underwent great changes in the late 1950s and mid-1960s, not least through successful strategies for adapting to radically changed conditions. These included mixed-source earnings by households and intensive use of domestic smallholdings and auxiliary holdings, received as a benefit in kind. The adaptation certainly placed great burdens on the rural population, but it went on to bring improved rural social conditions, sometimes in spite of the political intentions.

Consumption, of course, was also linked with different living conditions, type of work, family residence, and household work organization. These might decide priorities: whether tools were bought or consumer goods for home comfort. Mechanizing and modernizing homes changed how time was used by women, with their decisive domestic role. Tasks like washing clothes took far less long in the late 1970s than they had twenty years before.

According to analyses of the household statistics[14] for 1965–73, the order of importance in investment aims by Hungarian households with freely disposable income were housing construction, domestic furniture and equipment, passenger cars, and weekend cottages or plots of land. The proportion spent on furniture in non-manual households declined between 1965 and 1973, mainly because such families had the best housing conditions and above-average standards of equipment. Worker households showed a declining rate of increase in this respect, while in peasant households and those with dual sources of income, increasing housing construction joined with a rising proportion of spending on furniture, as new homes brought a new way of life, for which were bought new, more fashionable furniture and equipment conforming to urban patterns. There were marked structural differences in consumer-durable purchases as well. Dominant items up to the later 1950s had been furniture, bicycles, stoves and traditional cookers, motorcycles and radios. The early 1960s brought electrical appliances (was-

pest. 2003), 311–23.

14 *Életszínvonal Magyarországon 1960–1980* (Living standards in Hungary 1960–1980), Budapest, 1981.

hing machines, spin driers, refrigerators, televisions) to the fore, followed in theearly 1970s by passenger cars. That was the period of household mechanization and development of electronic entertainment equipment in Hungary. Domestic appliances, having appeared at the end of the 1950s, began to be mass-produced in the early 1960s, although the burgeoning demand exceeded the supply for some decades. By 1973, non-manual households each had an average of four domestic appliances, worker households three, and dual-income households two. The first purchase was typically a washing machine, followed by a refrigerator, then a vacuum cleaner, then a spin drier. TV sets (black-and-white, later colour) became a status symbol which households often made sacrifices to obtain; social differences in ownership rates steadily eased. Car purchases rose fastest of all in the period examined here.

Rapid motorization also influenced way of life. As mass car ownership and use developed—despite a steady increase in maintenance costs—daily commuting became possible, and for want of other forms of conveyance, cars could serve to take products and produce to market for sale. There were 13,054 passenger cars in Hungary in 1950, 31,268 in 1960, 238, 563 in 1970, and 1,013,412 in 1980 (Majtényi, 2000; Péteri, 2009) but they retained their status-symbol character and function for a very long time. Cars had an accumulation or 'investment' function, stood in for other means of conveyance, could be used for getting to work, of course, and became a means for recreational activity, as the increase in domestic tourism shows (Koltai, 1976, 23 – 27). Motorization changed both the aims and proportions of investment, and consumer habits and consumption structure as well, as running and maintaining cars appeared as a new item of spending.

New items appeared continually in every segment of consumption. The range of semi-prepared and fully prepared frozen and canned foodstuffs was augmented in the 1970s by hard-currency imports, as was that of the rapidly developing telecom devices, if by no means fast enough to meet consumer requirements and demand.

Self-service retailing appeared in the early 1960s as a new form in all branches of trade; "ABC" self-service stores opened continually, especially in towns. The proportion of pre-packed foods began to increase fast in the early 1970s, with flour, sugar, rice, cooking oil and vinegar arriving in shops in that form. Milk from churns or in bottles was replaced by milk in plastic sachets and dairy products in plastic pots. Even in the 1970s, the quality of the goods sold could often be faulted, but with foodstuffs, new processing technologies lengthened the sell-by periods, which again altered consumer behaviour, as refrigerators had in the 1960s.

IV. Conclusion

Consumption (Valuch, 2013) became more and more important to Hungarians, who felt from the mid-1960s to the early 1980s they were members of a quasi-consumer society being curbed by communist ideology and central economic planning. Their social and economic conditions were somewhat exceptional in Eastern Europe[15], as the regime managed to ensure slow but stable economic growth and social, civilizing development in those decades. It must be emphasized that individual private efforts were also vital to this transformation. People evolved new earning strategies, taking part in most cases in the hidden economy and using regularly the potentials of various kinds of black market. Private initiatives and gradual change in political practice[16] together facilitated the evolution of a special type of semi-market coordinated centrally planned economy.

The Hungarian consumption history over two decades after the 1956 Revolution divides into two stages. The first, up to the mid-1960s, was one when buying foodstuffs and clothing for daily needs became progressively less problematic for most people, although some groups still only managed a minimum level of subsistence. The second brought an improvement in the conditions of civilization, especially better living conditions, with private funds and efforts playing a decisive part. Wealth steadily built up again and there emerged a kind of quasi-consumer behaviour that probably had a considerable effect on social situations and events in Hungary in the 1980s and 1990s.

References

Bóc, Imre: "Hozzászólás a „néhány gondolat az irracionális fogyasztásról" című cikkhez" (Comment on the article "A few thoughts on irrational consumption"), *Kereskedelmi Szemle* 2 (1976), 41–52.

Bren, Pauline, and Mary Neuberger, eds, *Communism Unwrapped: Consumption in Cold War Eastern Europe* (Oxford, UK, 2012).

Ehrlich, Éva and Révész, Gábor: *A magyar gazdaság a XX. században: Integrációs és dezintegrációs tendenciák* (The Hungarian economy in the 20th centu-

15 To the Polish case, see Kochanowski, Jerzy, Jenseitz der Planwirtschafts. Der Schwarzmarkt in Polen 1944–1989 (Göttingen, 2013), and to the East German case Merkel 1999, and Bren and Neuburger (eds) 2012.

16 On the behaviour changes of the Hungarian communist regime, see Romsics 2001, and Rainer, János M., Bevezetés a kádárizmusba (Introduction to Kádárism, Budapest, 2011).

ry: Tendencies of integration and disintegration, Budapest, MTA Világgazdasági Kutató Intézet, Műhelytanulmányok 31, April 2001).
Életszínvonal Magyarországon 1960–1980 (Living standards in Hungary 1960–1980), Budapest, 1981.
Gyáni, Gábor, "A fogyasztás forradalmától a fogyasztói társadalomig (From a revolution of consumption to a consumer society)" Múltunk, 3(2008), 4–16,
Gyamati, György, A nosztalgia esete a Kádár-korszakkal (The case of nostalgia with the Kádár period), *Metszetek*, Vol. 2, 2013/2–3.
Gyarmati, György, and Tibor Valuch, *Hungary under Soviet Domination, 1944–1989* (Budapest/New York, 2009).
Hammer, Ferenc, and Tibor Dessewffy, "A fogyasztás kísértete" (Phantom of consumption), *Replika* (26) 31–46 (1997).
Hankiss, Elemér, *East-European Alternatives* (Oxford, 1990).
Hoch, Róbert, and John Ede: "A fogyasztás szerkezetének változása és a társadalmi preferencia-rendszer II" (Change in consumption structure and the system of social preferences II), *Kereskedelmi Szemle* 5 (1975), 5–9.
Kaposi, Zoltán, *Economic History of Hungary 1700–2000* (Pécs, 2002).
Kochanowski, Jerzy, Jenseitz der Planwirtschafts. Der Schwarzmarkt in Polen 1944–1989 (Göttingen, 2013)
Koltai, Iván: A lakossági rétegek szabad rendelkezésű jövedelme és felhasználása (Freely disposable income and spending of it by strata of the population). *Kereskedelmi Szemle 7* (1976), 23–27.
Kornai, János, *The Socialist System. The Political Economy of Communism* (Princeton, N.J., 1992).
Litván, György, ed., *The Hungarian Revolution of 1956. Reform, Revolt and Repression 1953–1963* (London/New York, 1996).
Majtényi, György, Életstílus és szubkultúra. Az autózás története 1920–1960 (Lifestyle and subculture. History of motoring 1920–60). *Korall*, 1 (2000): 101–18
Merkel, Ina: *Utopie und Bedürfnis. Die Geschichte der Konsumkultur in der DDR* (Köln/Weimar/Wien, 1999).
Merl, Stephan, "Saat und Konsum in der Zentralverwaltungswissenschaft. Russland und die ostmitteleuropäischen Länder". In: Siegriest, Hannes, Hartmut kaelble and Jürgen Kocka, eds, *Europäische Konsumgeschichte. Zur Gesellschafts - und Konsumgeschichte des Konsums (18. bis 20. Jahrhunderts)* (Frankfurt/New York, 1997);
MOL (Hungarian National Archives). XIX–G–4–yy. 83. d.
MOL (Hungarian National Archives). XXVI–G–4. 4. d
MOL (Hungarian National Archives) XXXVI–G–4. 2. d.

Péteri, György, "Streetcars of desire: cars and automobilism in communist Hungary (1958–70)". *Social History* (London), 1 (2009), 1–28.
Rainer, János M., Bevezetés a kádárizmusba (Introduction to Kádárism, Budapest, 2011).
Romsics, Ignác, *Hungary in the Twentieth Century* (Corvina/Osiris, Budapest, 2001)
Szakács, Sándor, *Gazdaságtörténet II.* (Economic history II) (Budapest, 2000)
Tomka, Béla, A Social History of Twentieth-Century Europe (London/New York, 2013);
Tomka, Béla, *Gazdasági növekedés, fogyasztás és életminőség* (Economic growth, consumption and quality of life, Budapest, 2011).
Valuch, Tibor, *Magyar hétköznapok – a mindennapi élet története a második világháborútól az ezredfordulóig* (Hungarian weekdays – The history of everyday life from World War II to the end of 20th century, Budapest, 2013).
Valuch, Tibor, "Változó idők – változó szokások. A tevékenységszerkezet, a jövedelem és a fogyasztás átalakulása a magyar falvakban a kollektivizálás időszakában" (Changing times – changing habits. Changes in activity structure, income and consumption in Hungarian villages in the collectivization period). In: Ormos, Mária (ed.), Magyar évszázadok. Tanulmányok Kosáry Domokos 90. születésnapjára (Hungarian Decades. Studies for Domokos Kosáry's 90th Birthday, Budapest. 2003), 311–23.
György Péteri, "Streetcars of desire: cars and automobilism in communist Hungary (1958–70)". *Social History* (London), 1 (2009), 1–28.

Tibor Valuch
Mađarska Akademija Nauka, Centar za društvene nauke

Promene u potrošnji u socijalističkoj Mađarskoj nakon 1956. godine

Sažetak: Problem potrošnje - jedno od glavnih pitanja u istoriji modernih društava – imao je specifično mesto i u istočnoevropskim društvima nakon uspostavljanja komunizma. Rani period vlasti komunističke partije svakako je bio karakterističan po opštim nestašicama. To je počelo da se menja u

kasnim 1950-im, ali se dinamika ovih promena značajno razlikovala među istočno-evropskim zemljama. Tako je, na primer, značaj potrošača rastao brže u Istočnoj Nemačkoj, Čehoslovačkoj, Jugoslaviji i Mađarskoj, a mnogo sporije u Poljskoj, Rumuniji, Bugarskoj i Sovjetskom Savezu. Ovaj rad ima za cilj da predstavi karakteristike razvoja kvazi-potrošačkog socijalističkog društva kroz više ili manje poseban slučaj Mađarske. Istoriju potrošačkog društva u Mađarskoj, u periodu od dve i po decenije nakon revolucije 1956. godine, podelili smo na dve faze. U prvoj, do sredine 1960-ih, kupovina hrane i odeće za dnevne potrebe postajala je sve manje problematična za većinu članova mađarskog društva. Druga faza dovela je do znatnog poboljšanja životnih uslova, zahvaljujući pre svega privatnim inicijativama i fondovima. Lično bogatstvo se polako vraćalo i pojavila se neka vrsta kvazi-potrošačkog ponašanja koje je verovatno imalo značajne efekte na društvena zbivanja u 1980-im i 1990-im. U radu se analiziraju glavna pitanja i karakteristike promene potrošnje nakon 1956. godine u Mađarskoj i opisuju odnosi između potrošnje, društva i moći u period državnog socijalizma.

Ključne reči: *potrošnja, društvo, Mađarska, socijalizam, istočna evropska društvena istorija*

Gordana Čolić[1]*, Vesna Borota,*
Neda Milošević, Ivana Ristić
Visoka škola socijalnog rada, Beograd

159.946.4-056.3
616.89-008.434.5
Pregledni naučni rad

Razvojna disleksija i teorije o nastanku razvojne disleksije

Apstrakt: U literaturi na srpskom jeziku relativno je malo podataka o razvojnoj disleksiji. Sa druge strane, pregled literature pokazuje da na engleskom jeziku postoji veliki broj teorijskih i istraživačkih radova koji se bave kako čitanjem tako i poremećajem čitanja, odnosno disleksijom. Upravo takvi radovi nedostaju našoj sredini. Stoga je ovaj rad imao za cilj da na osnovu pregleda literature prikaže aktuelne definicije disleksije, kao i aktuelne klasifikacije ovog poremećaja. Pored toga, cilj je bio i da se izdvoje aktuelne teorije po kojima se pokušava objasniti nastanak disleksije.
Ključne reči: *čitanje, razvojna disleksija, teorije disleksije*

Uvod

Disleksija, pored nje disgrafija i diskalkulija pripadaju široj kategoriji poznatoj pod nazivom *Specifične smetnje učenja (SSU)*. Specifične smetnje razvoja, specifični razvojni poremećaji i razvojna disharmonija su termini kojima se ukazuje na odstupanje od očekivanog, tipičnog razvojnog toka određene sposobnosti ili grupe sposobnosti (Krstić, 2012). Reč specifičan se odnosi na poremećaj samo određene sposobnosti (na primer čitanja) kod dece koja nemaju intelektualnu ili drugu smetnju i upravo je očuvana inteligencija dijagnostički znak za određivanje specifične smetnje, kao i diferencijalno dijagnostički znak u odnosu na decu koja mogu imati smetnju u istom domenu udruženu i sa drugim, najčešće smetnjama intelektualnog funkcionisanja. Stoga je kriterijum diskrepance između sposobnosti i postignuća veoma važan pokazatelj specifičnog poremećaja, odnosno preduslov za dijagnozu disleksije. Sama definicija specifičnih smetnji u učenju obuhvata kriterijum diskrepance, u praksi poznat kao kriterijum neslaganja između mogućnosti (sposobnosti) i postignuća. Kriterijum diskrepance između sposobnosti i postignuća treba da bude dve standardne devijacije ispod očekivanog nivoa, ali zbog dece koja imaju blaži oblik poremećaja koju ovako visok kriterijum di

1 gordana.colic22@gmail.com

krepance može ostaviti neotkrivene često se spušta na 1.5 čak i jednu standardnu devijaciju (Obradović i Krstić, 2010).

Specifične razvojne smetnje imaju različite oblike ispoljavanja kao i mogućnost menjanja forme ispoljavanja u zavisnosti od perioda. Primer jeste razvojna disfazija koja se najčešće dijagnostikuje između treće i pete godine, dok u školskom periodu ovaj oblik specifične jezičke smetnje može se ispoljiti drugim oblikom, takozvanim specifičnim smetnjama u učenju, najčešće razvojnom disleksijom i razvojnom disgrafijom (Krstić, 2012).

Ono što ove smetnje čini složenim problemom i čestim predmetom istraživanja jeste pre svega nepostojanje jasnog uzroka njihovog nastanka, zatim različiti pojavni oblici, nesaglasnost oko dijagnostičkih kritrijuma kao i nesaglasnost oko perioda kada treba ove poremećaje dijagnostikovati.

Iz svega navedenog stiče se utisak da su specifični poremećaji kliničk kategorija koja još uvek nije precizno definisana. Neki od autora sem nepreciznosti definisanja navode i činjenice koje unose konfuziju oko dijagnostičkih i diferencijalno dijagnostičkih kriterijuma ovog poremećaja. Krstić navodi tri kontradiktornosti vezane za ovaj poremećaj pri čemu kao prvu kontradiktornost navodi stav o neurološkoj osnovi ovih poremećaja, sa jedne strane i nepripadanje ovoj kliničkoj kategoriji dece sa neurološkim poremećajima, sa druge strane (detaljno videti u Krstić, 2012., str. 340).

Definisanje disleksije

Disleksija je najčešće proučavana, ali i najučestalija među specifičnim smetnjama u učenju (Gabrieli, 2009; Shaywitz, Fletcher, & Shaywitz, 1995; Shaywitz & Shaywitz, 2005). Disleksija je specifična smetnja u razvoju i sticanju sposobnosti čitanja i pored postojanja normalne inteligencije, dobrog vida i sluha, sistematske obuke, adekvatne motivacije i ostalih povoljnih edukativnih, psiholoških i socijalnih uslova. U centru specifičnih smetnji u učenju je disleksija, a njena visoka učestalost, kao i mogućnost komplikacije sa uzrastom upravo je određuje kao značajnu razvojnu i edukativnu smetnju, bez obzira što se može reći da je ''blaga'' u odnosu na druge oblike poremećaja (Obradović i Krstić, 2012).

U međunarodnoj literaturi postoji veliki broj definicija disleksije. Najčešće se navode definicije Evropskog udruženja za disleksiju (European Dyslexia Association – EDA), Britanskog udruženja za disleksiju (British Dyslexia Association – BDA), Međunarodnog udruženja za disleksiju (The International Dyslexia Association – IDA), Međunarodne klasifikacije mentalnih

poremećaja (Diagnostic and Statistical Manual of Mental Dysorder IV – DSM IV).

1. Disleksija se prema Međunarodnom udruženju za disleksiju (IDA) smatra jednom od smetnji u učenju koja u osnovi ima jezički poremećaj, a čija je osnovna karakteristika smetnja u kodiranju pojedinačnih reči kao posledica smetnji u fonološkoj obradi. Ističe se da ove smetnje nisu posledica intelektualnih i senzornih smetnji, a da su najčešće udružene i sa smetnjama u pisanju.
2. Važna karakteristika disleksije prema *Međunarodnoj klasifikaciji mentalnih poremećaja* (DSM IV) odnosi se na nivo čitanja koji se određuje na osnovu tačnosti, fluentnosti i razumevanja pročitanog. Taj nivo je ispod očekivanog u odnosu na hronološki uzrast, inteligenciju i sistematsku obuku.
3. *Britansko udruženje za disleksiju (BDA) ovaj poremećaj određuje kao kombinaciju sposobnosti i smetnji sa uticajem na proces učenja čitanja, pisanja i pravopisa. Prema ovoj definiciji smetnje su u oblasti razvoja govora i jezika, smetnje u brzini obrade informacija i kratkotrajnog zapamćivanja.*
4. *Evropsko udruženje za disleksiju (EDA) opisujući ovaj poremećaj ističe različitost u sticanju sposobnosti čitanja, spelovanja i pisanja. Kognitivne smetnje se smatraju osnovom tih različitosti i uzrokom smetnji čitanja, pisanja i računanja.*

Prema Orton Dyslexia Society (ODS) disleksija je jezički utemeljen poremećaj, konstitucionalnog porekla koji se karakteriše smetnjama u kodiranju pojedinih reči kao posledici nerazvijene sposobnosti fonološke obrade.

Smetnje u dekodiranju pojedinih reči su neočekivane s obzirom na uzrast, intelektualne i ostale kognitivne sposobnosti. Deficit sposobnosti fonološke obrade predstavlja osnov poremećaja čitanja i pisanja.

Galić-Jušić (2004) navodi konstitucionalno poreklo disleksije pri čemu pod konstitucijom podrazumeva sve ono što nasleđujemo i stičemo u periodu pre i tokom rođenja. Disleksija se opisuje kao trajni poremećaj u sticanju sposobnosti čitanja, pisanja, delom i računanja, zbog nemogućnosti da se pravilno dekodiraju pisani simboli jezika i da se automatizuju mentalne akcije koje su temelj tog dekodiranja što rezultira smetnjom u tačnosti, tečnosti, odnosno preciznosti i brzini čitanja kao i nerazumevanjem pročitanog (Galić-Jušić, 2004).

Disleksija podrazumeva nemogućnost da se ovlada čitanjem, nesrazmernu opštim intelektualnim sposobnostima deteta, u odsustvu vidljivog

neurološkog oštećenja i ne može se pripisati edukativnoj zanemarenosti deteta (Krstić, 2008). Isti autor ukazuje da kompleksnost ovih poremećaja čini različitost moguće etiologije, ali i različitost kliničkih ispoljavanja. Disleksija je prepoznata i opisani kao zasebni poremećaji, ali često je i udružena sa disgrafijom i disortografijom. Ono što se može zaključiti na osnovu pregleda definicija disleksije različitih autora jeste da ne postoji saglasnost oko kriterijuma na osnovu kojih se može dijagnostikovati disleksija ali i formulisati jedinstvena i precizna definicija. Na ovakvo stanje oko određivanja i definisanja ove smetnje ukazali su i drugi autori (Fletcher & Lyon, 2008; Milankov, 2016).

Sa druge strane ono što je zajednička nit gore navedenim definicijama jeste takozvani dimenzionalni pristup po kojem se smetnja u čitanju, bez obzira kog stepena udružena sa deficitom fonološke svesti, verbalne memorije i brzog automatizovanog imenovanja može smatrati disleksijom (Francis, Shaywitz, Stuebing, Shaywitz, & Fletcher, 1996; Rose, 2009; Snowling, 2008, prema Obradović, 2016).

Teorije o nastanku disleksije

Različite teorije koje nastoje da objasne nastanak razvojne disleksije mogu se podeliti u dve široke i različite grupe (Obradović, 2016). Prvu grupu teorija čine teorije koje razvojnu disleksiju vide kao posledicu senzomotornog poremećaja. U ovu grupu se ubrajaju teorija auditivnog deficita, teorija vizuelne disfunkcije, cerebelarna hipoteza, teorija deficita egzekutivnih funkcija, teorija poremećaja pažnje. Drugu grupu teorija čine teorije koje disleksiju vide kao posledicu kognitivnog deficita. Dakle, kognitivne teorije na disleksiju gledaju kao na manifestaciju različitog, osnovnog, bazičnog poremećaja. Navode se sledeći bazični poremećaj disleksije: poremećaj u pristupu mentalnom leksikonu (Castles & Coltheart, 2004);

- smetnje formiranja, skladištenja i prizivanja fonoloških reprezentacija (Snowling, 2001);
- smetnje brzog automatizovanog imenovanja (Denckla & Rudel, 1974);
- deficit radne memorije (Berninger et al., 2006)

Svi navedeni poremećaji vezani su za fonološku obradu, ipak poslednjih godina aktuelan je stav da disleksija može biti posledica deficita egzekutivnih procesa (Reiter, Tucha & Lange, 2005; Swanson, Jerman & Zheng,

2009, prema Obradović, 2016).

U literaturi su aktuelne tri vodeće teorije razvojne disleksije (Ramus et al., 2003):

1. Fonološka
2. Magnocelularna (auditorna i vizuelna)
3. Cerebelarna

Fonološka teorija objašnjava disleksiju kao posledicu specifičnog deficita u reprezentaciji, skladištenju i/ili pronalaženju (prizivanju) fonema. Ovakvo shvatanje disleksije objašnjeno je činjenicom da je za učenje čitanja u alfabetskim sistemima potrebno pre svega učenje odnosa grafeme i njoj određene foneme odnosno grafo-fonemske konverzije, što nije moguće ako nisu formirane fonemske reprezentacije ili postoji smetnja njihovom pristupu s obzirom da fonemske reprezentacije i njima moguć pristup čine osnovu učenja grafo-fonemske konverzije. Teoretičari imaju različita mišljenja o prirodi fonoloških smetnji, ali se slažu da fonološke smetnje imaju centralnu i uzročnu ulogu u disleksiji. Smatra se da je poreklo fonoloških poremećaa urođena disfunkcija levostranih perisilvijskih moždanih područja zaduženih za fonološke reprezentacije i njihove veze sa ortografskim reprezentacijama (Temple et al., 2001; Shaywitz et al., 2002). Podrška fonološkoj teoriji jeste evidencija slabih postignuća osoba sa disleksijom na zadacima fonološke svesnosti. Pored evidencije o slabim postignućima na zadacima fonološke svesnosti u disleksiji se beleže i slaba verbalna kratkotrajna memorija kao i sporo automatizovano imenovanje, što takođe ukazuje na osnovni fonološki deficit u disleksiji (Snowling, 2000). Sledeće dve teorije auditivna i vizuelna teorija su deo opštije magnocelularne teorije.

Teorija brze auditivne obrade na fonološki deficit gleda kao na sekundarni poremećaj, odnosno kao na posledicu bazičnijeg, auditivnog deficita. Po ovoj teoriji deficit je u percepciji kratko ili brzo prezentovanih fonema. Podrška ovoj teoriji jeste evidencija slabih postignuća osoba sa disleksijom na zadacima auditivne percepcije, auditivne diskriminacije i procene vremenskog sleda fonema (McArthur & Bishop, 2001). Pored navedenog kod osoba sa disleksijom evidentirani su i atipični neurofiziološki odgovori na različite slušne stimuluse (Kujala et al., 2000; Temple et al., 2000; Ruff et al., 2002). Auditivni deficit je direktan uzrok razvojnih fonoloških poremećaja a samim tim i smetnji u učenju čitanja (Ramus et al., 2003).

Vizuelna teorija odražava dugogodišnju tradiciju u proučavanju disleksije, smatrajući da vizuelni deficit dovodi do smetnje u procesiranju napisanog. Vizuelni deficit po ovoj teoriji podrazumeva nestabilnu binokularnu fiksaciju i tkzv. povećanu vizuelnu gužvu (Spinell et al., 2002). Vizuelna teorija ne isključuje fonološki deficit, ali naglašava vizuelni deficit kao jedan od mogućih uzroka smetnji u čitanju. Etiologija vizuelne disfunkcije zasniva se na podeli vizuelnog sistema na dva puta koja imaju različite uloge (magnocelularne i parvocelularne puteve). Teorija pretpostavlja da se magnocelularni put selektivno prekida kod osoba sa disleksijom, što dovodi do smetnje u vizuelnoj obradi i kontroli binokularne i vizuospacijalne pažnje (Hari et al., 2001).

Cerebelarna teorija zastupa stanovište da kod osoba sa disleksijom postoji disfunkcija cerebeluma koji ima ulogu u motornoj kontroli, samim tim i u artikulaciji, a artikulaciono-fonološki poremećaji dovode do smetnji u formiranju fonoloških reprezentacija samim tim disfunkcija cerebeluma se dovodi u vezu sa smetnjama čitanja. Pored motorne kontrole cerebelum je zadužen i za automatizaciju, a slab kapacitet za automatizaciju, između ostalog, uticaće i na učenje grafo-fonemske konverzije (Fawcett et al., 1996). Podrška cerebelarnoj teoriji jeste evidencija slabih postignuća osoba sa disleksijom u velikom broju motoričkih zadataka, zadataka automatizacije i procene vremena, nemotornog cerebelarnog zadatka (Ramus et al., 2003). Neuroimidžing studije su pokazale anatomske, metaboličke i aktivacijske atipičnosti cerebeluma kod osoba sa disleksijom (Brown et al., 2001; Leonard et al., 2001).

Magnocelularna teorija pokušava da integriše sve gore navedene teorije i pretpostavlja da magnocelularna disfunkcija nije ograničena samo na vizuelne puteve, već obuhvata i auditivne i taktilne modalitete. Pored toga, s obzirom da cerebelum prima informacije iz različitih magnocelularnih sistema smatra se da i cerebelum ima uticaja na opštu magnocelularnu disfunkciju (Stein et al., 2001). Kroz jedinstven biološki uzrok ova teorija uspeva da objasni sve poznate manifestacije disleksije: vizuelne, auditivne, motoričke i posledično fonološke (Hari & Renvall, 2001; Ramus et al., 2003). Slabost cerebelarne teorije jeste u činjenici da ističe uzročnu vezu između artikulacije i fonoloških sposobnosti, što je već napuštena hipoteza. Neki autori navode da se motorički deficiti jedino nalaze kod dece sa disleksijom koja su istovremeno hiperaktivna i sa poremećajem pažnje (Denckla et al., 1985; Wimmer et al., 1999; Ramus et al., 2003).

Oblici razvojne disleksije

Razvojna disleksija je centar istraživanja različitih naučnih oblasti (Geschwind & Behan, 1982; Fletcher, 2009; Orton, 1928; O'Brien, Wolf, & Lovett, 2012; Shaywitz et al., 1995). I pored dugog perioda proučavanja razvojne disleksije, spor oko ključnih pitanja kao što su etiologija, definicija, identifikacija, manifestacija i tipologija još uvek postoji. Da je disleksija sindrom nije sporno, ali da u okviru tog kompleksnog sindroma mogu postojati zasebni oblici je pogled na disleksiju koji vodi određivanju različitih tipova disleksije. Određivanje tipova disleksije je put koji je zasnovan na modelu otvorenog koncepta širih granica zbog najmanje dve činjenice – odsustva jasno definisanih kriterijuma i nepoznate etiologija.

Iako je rasprostranjeno mišljenje da je razvojna disleksija heterogeni poremećaj, preovladavajući stav je da su fonološki deficiti glavni i najučestaliji uzrok razvojne disleksije (O'Brien, Wolf, & Lovett, 2016). Međutim, pored fonološkog deficita i deficit brzog serijskog imenovanja ima svoje učešće u razvojnoj disleksiji, definišući tako osnovnu klasifikacionu šemu čiji je cilj određivanje tipologije razvojne disleksije (Vaessen, Gerretsen, & Blomert, 2009; Vukovic & Siegel, 2006; Vaessen, Gerretsen, & Blomert, 2009).

Tipologija razvojne disleksije se u većini radova zasniva na Volf-Boversovom modelu (Wolf & Bowers, 1999) po kojem osobe sa fonološkim deficitima i deficitima brzog serijskog imenovanja čine dve odvojene grupe osoba sa disleksijom. U okviru ovog modela, tipovi disleksije se klasifikuju u skladu sa prisustvom ili odsustvom fonološkog deficita i deficita brzog automatizovanog imenovanja. Osobe sa disleksijom koje imaju deficit fonološke obrade uglavnom imaju nerazvijenu sposobnost dekodiranja ili teško ortografski dekodiraju, odnosno prepoznaju reči, zatim imaju deficit fonološke svesnosti, kao i smetnje tokom grafemsko-fonemske konverzije. Drugi tip može biti osoba sa disleksijom koja ima deficit brzog automatizovanog imenovanja, za koji se smatra da je ustvari pokazatelj deficita brze obrade reči što podrazumeva pristup, pronalaženje i izvlačenje verbalnih informacija iz mentalnog leksikona.

Volf i Bauers (Bowers & Wolf, 1993; Wolf & Bowers, 1999; Wolf, Bowers, & Biddle, 2000), su u svojim radovima izdvojili tri tipa disleksije: prvi, izazvan deficitima fonološke svesnosti što ometa fonološku obradu; drugi izazvan usporenim imenovanjem što ometa ortografsku obradu, i treći uzrokovan kombinacijom deficita fonološke svesnosti i usporenog imenovanja.

U radovima drugih autora navode se takođe tri profila osoba sa di-

sleksijom:

1. osobe sa disleksijom koje tačno, ali sporo čitaju (deficit efikasnosti);
2. osobe sa disleksijom koje dobro prate tekst, ali puno ponavljaju tokom čitanja (deficit automatizacije);
3. osobe sa disleksijom koje slabo prate tekst i ne razumeju pročitano (deficit egzekutivnih funkcija) (Berninger et al., 2001).

Zaključak

Najveći broj podataka o disleksiji dobijeno je u netransparentnoj ortografiji engleskog jezika, o čemu govori činjenica da je dve trećine literature iz oblasti disleksije u periodu od 1998. do 2012. godine sa engleskog govornog područja. Pregledom ove literature zaključuje se da postoji više teorija koje pokušavaju da objasne šta se nalazi u osnovi razvojne disleksije. Ipak, dva opšta pristupa su dominantna u literaturi. Prema prvom pristupu, razvojna disleksija nastaje kao posledica deficita fonološke obrade (Elbro & Junsen, 2005; Snowling, 2000). Sa druge strane postoje hipoteze po kojima je razvojna disleksija posledica smetnji u brzini obrade podataka ili u kapacitetu radne memorije (Reiter, Tucho , & Lange, 2005; Swanson, Jerman, & Zheng, 2009).

Literatura:

Berninger, V., Abbott, R., Thomson, J., & Raskind, W. (2001). Language phenotype for reading and writing disability: A family approach. *Scientific Studies in Reading, 5*(1), 59–105.

Berninger, V. W., Abbott, R. D., Jones, J., Wolf, B. J., Gould, L., Anderson-Youngstrom, M., Shmada, S., & Apel, K. (2006). *Developmental neuropsychology*, *29*(1), 61–92.

Bowers, P. G., & Wolf, M. (1993). Theoreti-cal links among naming speed, precise timing mechanisms and orthographic skill in dyslexia. *Reading and Writing: An Interdisciplinary Journal, 5*(1), 69–85.

Brown, W. E., Eliez, S., Menon, V., Rumsey, J. M., White, C. D., & Reiss, A. L. (2001). Preliminary evidence of widespread morphological variations of the brain in dyslexia. *Neurology*, *56*(6),781–783.

Castles, A., & Coltheart, M. (2004). Is there a causal link from phonological awareness to succes in learning to read? *Cognition, 91*(1), 77–111.
Denckla, M. B., & Rudel, R. G. (1974). Rapid "automatized"naming (R.A.N): Dyslexia differentiated from other learning disabilities. *Neuropsychologia, 14*(4), 471–479.
Denckla, M. B., Rudel, R. G., Chapman, C., & Krieger, J. (1985). Motor proficiency in dyslexic children with and without attentional disorders. *Arch Neurol*, *42*(3),228–231.
Elbro, C., & Jensen, M. N. (2005). Quality of phonological representations, verbal learning, and phoneme awareness in dyslexic and normal readers. *Scandinavian Journal of Psychology, 46*(4), 375–384.
Fawcett, A. J., Nicolson, R. I., & Dean, P. (1996). Impaired performance of children with dyslexia on a range of cerebellar tasks. *Ann Dyslex*, *46*(1), 259–83.
Fletcher, J. M. (2009). Dyslexia: The evolution of a scientific concept. *Journal of the International Neuropsychological Society, 15*(4), 501–508.
Fletcher, M., & Lyon, G. R. (2008). Dyslexia: Why precise definitions are important and how we have achieved them. *Perspectives on Language and Literacy*, 34, 27–31.
Gabrieli, J. D. (2009). Dyslexia: a new synergy between education and cognitive neuro science. *Science*, *325*(5938), 280–283.
Galić-Jušić, I. (2004). Djeca s teškoćama u učenju. Ostvarenje, Zagreb.
Geschwind, N., & Behan, P. (1982). Left-handedness: Association with immune disease, migraine, and developmental learning disorder. Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America, 79, 5097–5100.
Hari, R., Renvall, H., & Tanskanen, T. (2001). Left minineglect in dyslexic adults. *Brain*, *124*(7), 1373–80.
Krstić, N. (2008). Razvojna neuropsihologija. Beograd: CIDD
Kujala, T., Myllyviita, K., Tervaniemi, M., Alho, K., Kallio, J., & Naatanen, R. (2000). Basic auditory dysfunction in dyslexia as demonstrated by brain activity measurements. *Psychophysiology*, *37*(2), 262–266.
Leonard, C. M., Eckert, M. A., Lombardino, L. J., Oakland, T., Kranzler, J., & Mohr, C. M. (2001). Anatomical risk factors for phonological dyslexia. *Cerebral Cortex*, *11*(2), 148–157.
McArthur, G. M., & Bishop, D. V. (2001). Auditory perceptual processing in people with reading and oral language impairments: current issues and recommendations. *Dyslexia*, *7*(3), 150–70.
Milankov, V. (2016). Deficit fonološke svesnosti kod dece sa disleksijom i disortografijom. Doktorska disertacija. Univerzitet u Novom Sadu, Medicinski

fakultet.
Obradović, S., & Krstić, N. (2012). Why are the developmental disturbances an issue in psychology? The question of IQ stability in children with specific learning disorders. *Psihologija*, *45*(3), 339–356.
Obradović, S. (2016). Kognitivni stilovi učenja adolescenata sa disleksijom. Doktorska disertacija. Univerzitet u Beogradu, Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju.
O'Brien, B. A., Wolf, M., & Loveett, M. W.(2012). A taxometric investigation of developmental dyslexia subtypes. *Dyslexia*, *18*(1), 16–39.
Orton, S. (1928). Specific reading disability: Strephosymbolia. *Journal of the American Medical Association*, 90, 1095–1099.
Ramus, F., Rosen, S., Dakin, S. C., Day, B. L., Castellote, J. M., White, S., & Frith, U. (2003). Theories of developmental dyslexia: insights from a multiple case study of dyslexic adults. *Brain*, *126*(4), 841–865.
Reiter, A., Tucha, O., & Lange, K. W. (2005). Executive functions in children with dyslexia. *Dyslexia*, *11*(2), 116–131.
Ruff, S., Cardebat, D., Marie, N., & Demonet, J. F. (2002). Enhanced response of the left frontal cortex to slowed down speech in dyslexia: an fMRI study. *Neuroreport*, 13, 1285–9.
Shaywitz S. E., & Shaywitz, B. A. (2005). The science of reading and dyslexia. *Journal of AAPOS, 7*(3), 158–166.
Shaywitz, B. A., Fletcher, J. M., & Shaywitz, S.E. (1995). Defining and classifying learning disabilities and attention deficit/hyperactivity disorder. *J Child Neurol 10*(1), 50–57.
Shaywitz, B. A., Shaywitz, S. E., Pugh, K. R., Mencl, W. E., Fulbright, R. K., Skudlarski, P., Constable, R. T., Marchione, K. E., Fletcher, J. M., Lyon, G. R., & Gore, J. C. (2002).
Disruption of posterior brain systems for reading in children with developmental dyslexia. *Biological psychiatry*, *52*(2), 101–110.
Snowling, M. (2000). Dyslexia (2nd ed.). Oxford: Blackwell
Spinelli, D., De Luca, M., Judica, A., & Zoccolotti, P. (2002). Crowding effects on word identification in developmental dyslexia. *Cortex*, *38*(2), 179–200.
Stein, J., Talcott, J., & Witton, C. (2001). "The sensorimotor basis of developmental dyslexia", in Dyslexia: Theory and Good Practice Ed. Fawcett, A J (London: Whurr) pp. 65 88
Swanson, H. L., Zheng, X., & Jerman, O. (2009). Working memory, short-term memory and reading difficulties. A selective meta-analysis of the literature. *Journal of Learning Disabilities*, *42*(3), 260–287.
Temple, E., Poldrack, R.A., Salidis, J., Deutsch, G.K., Tallal, P., Merzenich, M.M.,

& Gabrieli, J. D. (2001). Disrupted neuralresponses to phonological and orthographic processing in dyslexic children: an fMRI study. *Neuroreport, 12*(2), 299–307.
Vaessen, A., Gerretsen, P., & Blomert, L. (2009). Naming problems do not reflect a second independent core deficit in dyslexia: double deficits explored. *Journal of experimental shild psychology*, *103*(2), 202–21.
Vukovic, R. K., & Siegel, L. S. (2006). The doubl-deficit hypothesis: A comprehensive analysis of the evidence. *Journal of learning disabilities, 39*(1), 25–47.
Wimmer, H., Mayringer, H., & Raberger, T. (1999). Reading and dual task balancing: evidence against the automatization deficit explanation of developmental dyslexia. *Journal of LearningDisabilties*, 32(5), 473–478.
Wolf, M., & Bowers, P. G. (1999). The double–deficit hypothesis for the developmental dyslexias. *Journal of Educational Psychology, 91*(3), 415–438.
Wolf, M., Bowers, P. G., & Biddle, K. (2000). Naming-speed processes, timing and reading: a conceptual review. *Journal of Learning Disabilities, 33*(4), 387–407.

Gordana Čolić, Vesna Borota,
Neda Milošević, Ivana Ristić
College of Social Work, Belgrade

Developmental dyslexia and theories on the origin of developmental dyslexia

Summary: There is relatively little information on developmental dyslexia in the Serbian literature. On the other hand, a review of the literature shows that there are a large number of theoretical and research works in the English language dealing with both reading and reading disorders, namely dyslexia. Exactly such works are lacking in our environment. Therefore, this paper aimed to present current definitions of dyslexia as well as current classifications of this disorder based on a literature review. In addition, the aim was to isolate current theories that seek to explain the onset of dyslexia.
Key words: *reading, developmental dyslexia, dyslexia theories*

Ivana L. Milosavljević-Đukić[1]
Visoka škola socijalnog rada, Beograd
Centar za zaštitu odojčadi, dece i omladine, Beograd

343.988-053.2
343.232-053.2-058.6
Originalni naučni rad

Deca – žrtve i svedoci u krivičnom postupku

Apstrakt: Poslednjih godina u naučnoj i stručnoj javnosti sve više se govori o deci žrtvama i svedocima u krivičnom postupku. Kako se razvijao koncept o pravima deteta, tako se razvijala i svest o značaju učešća dece u sudskim postupcima. Stručnjaci se danas slažu da deca imaju pravo da budu zaštićena u sudskim postupcima ali isotvremeno ona imaju pravo na učešće i iznošenje svojih stavova. U tom smislu ovaj rad ima za cilj da predstavi položaj dece žrtava i svedoka u krivičnom postupku. U radu je poseban akcenat stavljen na pravo dece da učestvuju u sudskim postupcima. Predstavljen je međunarodnopravni okvir koji reguliše položaj dece u krivičnim postupcima, kao i domaći zakonodavni okvir. Poseban osvrt u radu posvećen je psihološkim aspektima dečijeg razvoja od značaja za sudski postupak. Takođe, rad razmatra na koje sve načine profesionalci mogu da pruže podršku deci žrtvama i svedocima. Deca koja dolaze u dodir sa pravosudnim sistemom imaju teškoće da ga razumeju, da razumeju procedure i jezik koji se koristi. Deca se razlikuju od odraslih u načinu funkcionisanja i zbog toga je potrebno da ih na sudu ispituju posebno obučeni profesionalci, koji dobro poznaju dečiji razvoj. Pružanje podrške deci u sudskim postupcima odnosi se na zaštitu od sekundarne viktimizacije, razjašnjavanja uloge svih aktera u postupku, upoznavanje dece sa sudskim postupkom i pravilima koja važe na sudu, povećanje detetove sposobnosti da spremnije i kvalitetnije da iskaz i povećanje poverenja deteta i porodice u sudski postupak.
Ključne reči: *deca, žrtve, svedoci, krivični postupak*

Uvod

Cilj ovog rada je da se prikaže specifičnost položaj dece žrtava i svedoka u krivičnom postupku. Predmet rada je analiza normativnog okvira, međunarodnog i domaćeg, sa posebnim akcentom na psihološke karakteristike

1 ivana.milosavljevic.djukic@asp.edu.rs

dece koje su od značaja za sudski postupak. Prava dece u sudskim postupcima regulisana su mnogim međunarodnim dokumentima od kojih su najznačajniji Konvencija o pravima deteta[2], Konvencija Saveta Evrope o zaštiti od seksualnog iskorišćavanja,[3] Direktiva EU 2012/29-minimalni standardi o pravima podrški i zaštiti dece žrtava i svedoka krivičnih dela[4], Smernice Komiteta ministara Saveta Evrope o pravosuđu po meri deteta[5], Smernice o pravosudnim pitanjima koja se odnose na decu žrtve i decu svedoke krivičnih dela[6]. Proces pridruživanja Evropskoj uniji i otvaranje poglavlaja 23. doveo je do usklađivanja domaćeg zakonodavnog okvira sa međunarodnim standardima. Iako je Srbija dosta uradila na normativnom planu, implementacija zakonskih rešenja još uvek nije zaživela. Poseban fokus u radu stavljen je na psihološke aspekte dečijeg razvoja koji su od značaja za sudski postupak. Posebno se razmatra uzrast deteta, sugestibilnost, jezik koji se koristi, pamćenje i poimanje vremena. U poslednjem poglavlju razmatraju se načini na koje profesionalci mogu da pruže podršku deci u krivičnom postupku od pripreme za sud, pružanju podrške prilikom uzimanja iskaza, sprovođenej forenzičkog intervjua do savetodavnoterapijske podrške.

Normativni okvir

Prava dece žrtava i svedoka u krivičnim postupcima regulisana su mnogim međunarodnim dokumentima. Najznačajniji međunarodni ugovor u oblasti zaštite dece jeste Konvencija UN o pravima deteta kao i Fakultativni protokol o prodaji dece, dečjoj prostituciji i dečjoj pornografiji, uz Konvenciju o pravima deteta. Ovaj dokument nalaže državama ugovornicama da usvoje mere za zaštitu interesa i prava deteta u svim fazama krivičnog postupka. To podrazumeva prilagođavanje postupka potrebama deteta, informisanje deteta i roditelja o njihovim pravima, vremenu održavanja/odlaganja postupka, napredovanje postupka, postojanje službi koje bi pružale podršku deci tokom čitavog postupka, obezbeđivanje bezbednosti dece kao i

2 Konvencija UN o pravima deteta, Službeni list SFRJ – Međunarodni ugovori, br. 15/90

3 "Sl.glasnik RS – Međunarodni ugovori" br.1 od 21.05.2010.

4 https:www.podrskazrtvama.rs>media>medunarodni, preuzeto 28.10.2019.

5 Smernice Komiteta ministara Saveta Evrope o pravosuđu po meri deteta, usvojene 17. novembra 2010. na 1098. zasedanju Komiteta ministara Saveta Evrope - Redigovana verzija od 31. maja 2011. godine.

6 ECOSOC Resolution 2005/20 Guidelines on Justice in Matters involving Child Victims and Witnesses of Crime. Dostupno na: www.un.org/en/ecosoc/docs/2005/resolution%202005-20. pdf, stranici pristupljeno 9.5.2017.

zaštita privatnosti. Posebna pažnja u dokumentu pridaje se obučenim profesionalcima koji pružaju podršku deci žrtvama i svedocima. Konvencija Saveta Evrope o zaštiti dece od seksualnog iskorišćavanja i seksualnog zlostavljanja posebno u čl.35 insistira na obučenim profesionalcima za razgovor sa decom u posebnim prostorijama, bez nepotrebnog odugovlačenja postupka, sa brojem razgovora svedenim na najmanju moguću meru. Sledeći značajan dokument su Smernice Komiteta ministara Saveta Evrope o pravosuđu po meri deteta (u daljem tekstu: EU Smernice), koje su od velikog značaja za države u procesu pridruživanja Evropskoj uniji (Milosavljević-Đukić, Tankosić i dr. 2017). U osnovi, koncept „pravosuđe po meri deteta" označava pravosudni sistem koji jamči poštovanje svih prava deteta na najvišem mogućem nivou (Stevanović, Banić, 2015). EU Smernice obezbeđuju deci koja dolaze u kontakt sa pravosudnim sistemom bude zaštićeno, informisano, da ima pravo na participaciju, zastupnika kao i da se uvažava nivo zrelosti deteta. Takođe, postojanje audio i video zapisa koji se mogu koristiti u dokazne svhe. Deca imaju pravo da se u svim fazama postupka slobodno izjasne o svim okolnostima, da se svi akteri u postupku obavežu da će se saslušanje deteta obaviti na prikladan način, da se mišljenje deteta uvaži bez predrasuda i da se ništa iz iskaza, stavova ne odrazi na osetljiv položaj deteta u sudskom postupku, kao i da dečije mišljenje bude uzeto u obzir, uvaženo i evidentirano na način koji je lako proverljiv (Vučković-Šahović, 2014).

Domaće zakonodavstvo, značajno je usklađeno sa međunarodnim standardima kada je u pitanju zaštita dece žrtava i svedoka. Dva osnovna dokumenta jesu Zakon o maloletnim učiniocima krivičnih dela i krivičnopravnoj zaštiti maloletnih lica[7] i Zakonik o krivičnom postupku[8] (u daljem tekstu: ZKP). Zakon o maloletnim učiniocima krivičnih dela i krivičnopravnoj zaštiti maloletnih lica (u daljem tekstu: ZMUKD) sadrži poseban deo koji se odnosi na zaštitu dece žrtava i svedoka krivičnih dela. U članovima 152 i 153 ZMUKD propisan je niz mera čiji je cilj da se spreči sekundarna viktimizacija i traumatizacija maloletnih oštećenih lica u postupku, uključujući saslušanje maloletnih lica uz pomoć psihologa, pedagoga ili drugog stručnog lica (Milosavljević-Đukić, Tankosić i dr. 2017). Krivični postupak za krivična dela navedena u ZMUKD u slučaju kada se pojavljuje maloletno lice kao oštećeni je hitan (čl. 156-157 ZMUKD).

Ako se maloletno lice saslušava kao svedok, saslušanje se može sprovesti najviše dva puta a izuzetno i više puta ako je to neophodno radi ostva-

7 Zakon o maloletnim učiniocima krivičnih dela i krivičnopravnoj zaštiti maloletnih lica, ("Sl. glasnik RS", br. 85/2005).

8 Zakonik o krivičnom postupku, ("Sl. glasnik RS", br. 72/2011, 101/2011, 121/2012, 32/2013, 45/2013 i 55/2014).

renja svrhe krivičnog postupka.

Zakonik o krivičnom postupku sadrži niz odredbi o saslušanju posebno osetljivih svedoka (članovi 103 i 104). Ovim licima pitanja se postavlaju preko organa postupka a u čl.104 st.2 predviđa se mogućnost upotrebe audio i video opreme za prenos slike i zvuka. Ispitivanje se sprovodi bez prisustva stranaka i drugih učesnika u postupku i u prostoriji u kojoj se svedok nalazi. Posebno su značajni članovi 236 i 405 st.2 ZKP koji se odnose na regulisanje tonskog i optičkog snimanja iskaza i njihovog korišćenja u dokazne svrhe. Ovo je posebno značajno za praktičare i sudskom postupku.

Psihološke karakteristike dece značajne za sudski postupak

Deca se razlikuju u velikoj meri od odraslih po načini na koji funkcionišu (intelektualno, kognitivno, emocionalno). Za razliku od odraslih deca imaju teškoća da razumeju pravosudni sistem, način na koji se komunicira, jezik koji se koristi, procedure. Poznavanje funkcionisanja psihičkog aparata deteta je važno za pravilnu ocenu detetovog iskaza. Mnoge okolnosti utiču na detetovo iskustvo zlostavljanja i na njegovu sposobnost da o tim iskustvima govori: detetova porodica, socijalna mreža, socioekonomsko okruženje i kultura, stil izražavanja, percepcija (Nelwini dr., 2015). Kako se deca razlikuju po svom iskustvu, izvorima podrške, razlikuju se po mogućnostima suočavanja i istrajavanja u stresnim životnim okolnostima, tako ne postoje dva deteta koja će na isti način iznositi detalje i sa podjednakom jasnoćom pričati o događaju. (Nelwini i dr. 2105).

Detetov nivo zrelosti je od ključne važnosti u utvrđivanju načina na koje ono treba da učestvuje u sudskom postupku. Svaki uzrast ima svoje specifične razvojne karakteristike (Milosavljević-Đukić, Tankosić, 2018). Sa uzrastom se kod dece razvijaju brojne sposobnosti u oblasti: opažanja, mišljenja, osećanja, ponašanja, verbalnog izražavanja, komunikacije i socijalnih relacija (Srna, 2011). U zavisnosti od uzrasta i razvijenih intelektualnih kapaciteta zavisiće i stepen opšteg razumevanja deteta. Bitno je proceniti da li su mentalni i kalendarski uzrast usklađeni, kako bi mogao da se isplanira način na koji će se razgovarati sa detetom (Milosavljević-Đukić, Tanković, 2018). Što su deca starija, mogu lakše da verbalizuju svoja iskustva, pri čemu se lakše prisećaju centralnih događaja od perifernih (Brkić, 2015). Ako se nasilje nad decom desilo u preverbalnoj fazi, deca mlađeg uzrasta u mogućnosti su da se prisete iskustva ali njihova sećanja nisu vezana za verbalizaciju (Milosavljević-Đukić i dr., 2017). Pamćenje, odnosno zaboravljanje

je pod uticajem mnogobrojnih činilaca. Na njih utiče pažnja, emocionalno stanje osobe kao i vremenska distanca u odnosu na događaj (Zorić, Mikuš, 2007). Važno je znati da je pamćenje rekonstruktivno, da ne pamtimo poput kamere koja sve snima, već je ono podložno određenim greškama. Uopšteno govoreći mlađa deca slabije registruju, teže se prisećaju, brže zaboravljaju. Starija deca imaju veći fond znanja, mogu da imaju problema sa prisećanjem, ali ređe nego mala deca, i prisećanje zavisi od individualnog interesa, odnosno događaja.

Deca mlađeg uzrasta su podložnija sugestiji za razliku od starije dece. Sugestibilnost se odnosi na stepen kojim se može uticati na razumevanje, prisećanje i izveštavanje o događaju unutrašnjim i spoljašnjim faktorima (Ceci & Bruk, prema Hritz A.C, 2015).

Sugestibilnost se podstiče ukoliko odrasli ponavljano vrše lažne sugestije i kreiraju stereotipe, traže od dece da vizualizuju nepostojeće događaje, kada pitanja postavljaju na autoritativan način, odnosno ukoliko zastrašuju decu, ukoliko iznose moralne sudove isl. (Pejović-Milovančević, 2014). Većina psihologa je saglasna u tome da se sugestibilnost smanjuje s godinama. **Čak i jedan** sugestivni intervju može stvoriti lažne sećanja. Dete po pravilu ne shvata apstraktna pitanja, a sa svakom konkretizacijom raste opasnost od sugestije (Aćimović, 1987).

Deca često razumeju više reči nego što mogu da upotrebe, a neke reči deci ne znače isto što i odraslima (Pejović - Milovančević, 2014). Međutim, uzrok otežene komunikacije može se nalaziti u činjenici da reči često imaju više značenja (Brkić, 2013). Upotreba jezika treba da odgovara uzrastu deteta kako ne bi došlo do pojave nekonzistentnih odgovora koji su odraz zbunjenosti, neistinitih odgovora ili stvaranja otpora usled nerazumevanja postavljenih pitanja. Potrebno je da pitanja budu jednostavna i kratka, izbegavati dvostruke negacije. Koristiti jednostavan rečnik, kratke i uobičajene reči, izbegavati pravnički rečnik, manja deca (2-3 godine) reči mogu definisati preusko (*pidžama nije isto što i odeća*) ili preširoko (*sve manje životinje s četiri noge su pas),* izbegavati „reči košare" – npr. odeća može značiti majica, pantalone, jakna; prostorija može značiti kuhinja, spavaća soba, dnevni boravak.

Kako deca poimaju vreme sa pravnog stanovišta je izuzetno značajno. Da bi se utvrdio vremenski sled događaja važno je proceniti detetov odnos prema vremenu. Deca najpre shvataju sadašnjost. Tek ulaskom u pubertet, počinju da shvataju prošlost. (Pejović – Milovančević, 2014.). Deca koja su mlađa od osam godina imaju poteškoće u tačnom određivanju da li se neki događaj u prošlosti desio pre ili posle nekog drugog događaja. Kada

je stručnjacima tokom sudskog postupka važno da dobiju tu informaciju od deteta, pozivanje na događaje iz detetovog života (poput rođendana ili nekih drugih važnih događaja) može biti od koristi. Pre **šeste-sedme godine** deca imaju teškoća s razumevanjem pojmova koji označavaju učestalost – retko, ponekad, često.

Za organe postupka je važno da znaju da li dete ume da razlikuje istinu od laži i da li razume moralne posledice laži (Milosavljević-Đukić, i dr. 2017). Već sa pet godina, deca razumeju potrebu da govore istinu na sudu. Frustracija ili razočarenje može dovesti do toga da se izmisli neki događaj. Laž kod male dece može biti svesna i imati „neviniji" karakter, pogotovo kada malo dete želi da izađe iz neke situacije a laž mu se učini najboljim načinom za to (Zorić, Mikuš, 2007). Za stariju decu je karakteristično da mogu promišljeno da zaobiđu istinu, zarad ličnih interesa (Zorić, Mikuš, 2007).

Podrška deci žrtvama i svedocima

Deca su značajan i važan deo sudskog procesa i mogu biti pouzdani svedoci (Milosavljević-Đukić, Tankosić, 2016). Tokom osamdesetih godina prošlog veka, uočeno je da deca koja su žrtve i svedoci zahtevaju drugačiji način ispitivanja, prilagođen njihovim razvojnim mogućnostima i potrebama, koji podrazumeva specifičan pristup (Pejović Milovančević, 2014). Da bi deca bila verodostojni svedoci, potrebno je da ih odrasli ispituju na način primeren njihovom uzrastu, razvoju, odnosno da razumeju i uvažavaju detetove sposobnosti i ograničenja. Deca su u stanju da se dosete stvarnih događaja sa puno većom pouzdanošću, nego što se to dugo smatralo: deca od četiri godine mogu se setiti iskustva od 2,5 godine pa nadalje sa velikom pouzdanošću, iako se različita deca usresrede na različite detalje (Milosavljević-Đukić, Tankosić, 2016). Zadatak ispitivača je da od deteta dobije verodostojnu izjavu, ali na način koji je najmanje stresan za dete (Zorić, 2004). Kada deca govore o događajima koji su im se desili, ponovo proživljavaju i pokreću neprijatna i uznemirujuća osećanja, kao u vreme kada se traumatski događaj desio. Kada je dete koje je doživelo traumu u stanju „uzbune", ono je u tom trenutku manje sposobno da se koncentriše i da misli, može biti napeto i obraća više pažnje na neverbalne znake, kao što su ton, glas, stav tela ili izraz lica. Zbog toga je podrška odraslih obučenih profesionalaca veoma značajna kada se deca pojavljuju u sudskom postupku, posebno kada svedoče o nasilju u porodici ili o nekome koga poznaju ili mu je povredu nanela bliska osoba. Podrška podrazumeva zaštitu deteta od sekundarne viktimi-

zacije tokom sudskog postupka, upoznavanje deteta sa sudskim postupkom, razjašnjavanje uloge svih učesnika, povećanje sposobnosti deteta da spremnije i kvalitetnije da iskaz i povećanje poverenja deteta i porodice u sudski postupak.

Pripremom deteta za sud smanjuje se mogućnost stresa i neprijatnosti za dete, dete spremnije i opuštenije iznosi iskaz, smanjuje se verovatnoća da će iskustvo svedočenja biti stresno i neprijatno za dete. Iskustvo suđenja može pomoći detetu da stekne poverenje u sudski proces i dobije osećaj pravde za događaje kojima je svedočilo. Nakon pripreme za sud deca često spremnije i opuštenije iznose iskaz, a pritom se ujedno i smanjuje mogućnost traumatizacije deteta. Priprema za sud je jedna vrsta psihoedukacije u kojoj se dete uči o procesu suđenja, kako da prepozna emocije koje se jave i upravlja njima kao i kako da normalizuje emocije koje bi se mogle javiti tokom suđenja. Ciljevi pripreme deteta za sud su: upoznavanje sa detetom, njegovim očekivanjima i eventualnim brigama oko odlaska na sud, objašnjavanje sudskog procesa, razjašnjavanje uloga i objašnjenje postupka u sudnici, učenje i primena tehnike opuštanja, upoznavanje deteta sa pravilima ponašanja za vreme ispitivanja (Buljan-Flander, 2016). Priprema za sud deteta, počinje prvo razgovorom sa roditeljima (oko sat vremena) gde se njima objašnjava da priprema nije terapija i da se sa detetom neće razgovarati o samom događaju odnosno neće se uticati na detetov iskaz i menjati ga pod uticajem sopstvenih stavova i uverenja. Roditeljima se objašnjava na koji način da se ophode prema detetu tokom suđenja, kako detetu da budu podrška, na koji način mogu da ohrabre dete za odlazak na sud, kao i da roditelji ne smeju sa decom da pričaju o pojedinostima slučaja i sami ispituju dete - njihovo ispitivanje može da kontaminira svedočenje. Razgovor sa detetom tokom pripreme za sud, pokriva sledeće oblasti: upoznavanje sa detetom i objašnjavanje o čemu će razgovarati, razgovor o strahovima i brigama u vezi odlaska na sud, učenju tehnikama relaksacija ukoliko se dete uznemiri na sudu, objašnjenje detetu njegove uloge na sudu, razgovor u vezi njegovih prava na sudu, izgledu sudnice kao i objašnjenje uloge svih aktera u postupku. Razgovor se završava ostavljanjem prostora detetu da postavi dodatna pitanja.

Podrška organu postupka prilikom uzimanja iskaza podrazumeva angažovanje obučenih stručnih radnika koji tokom sudskog postupka detetu preformuliše pitanja i pruža emocionalnu podršku. Ova podrška može se pružati prilikom tužilaćke istrage i tokom suđenja. Deca mogu biti ispitivana u sudu, a pružalac podrške omogućava i prilagođava jezik detetu, kako bi lakše razumelo postavljena pitanja i na njih odogovrilo. Podrška se može pružati i pomoći audio i vizuelne opreme, gde je pružalac podrške sa dete-

tom u jednoj prostoriji a svi ostali akteri postupka u drugoj i ispitivanje prate putem video-bina. Na ovaj način dete je zaštićeno i smanjena je mogućnost sekundarne viktimizacije.

Forenzički intervju sprovodi posebno obučen stručni radnik koji dobro poznaje dečiji razvoj. Forenzički intervju sa detetom je razvojno osetljiv metod prikupljanja činjenica koje se tiču navodnog zlostavljanja. Stručni radnik koji sprovodi forenzički intervju potrebno je da ima sledeće veštine: sposobnost uspostavljanja adekvatnog odnosa s detetom i procena stepena razvoja deteta, veštine aktivnog slušanja i obrada informacija, sposobnost postavljanja pitanja koja su primerena razvojnom uzrastu deteta, veština korišćenja pitanja koja se mogu odbraniti na sudu i koja su adekvatna u pravnom smislu, sposobnost dobijanja informacija bez uplitanja ličnih uverenja i stavova, sposobnost da se dobro nosimo s intenzivnim emocionalno i seksualno obojenim sadržajima, upoznavanje konteksta i vođenje računa o kontekstu i znati kada je potrebno odstupiti, ne gurati kada se dete zatvori. Niz faktora utiče na kvalitet dobijenih informacija, a među najvažnije su intervjuerova sposobnost dobijanja informacija i detetova sposobnost i spremnost da ih iznese, a ne sama sposobnost dosećanja. Sprovedena istraživanja pokazuju da je važno za detetov iskaz prikupiti informacije što pre nakon spornih događaja, da je potrebno koristiti otvorena pitanja i što više informcija dobiti kroz slobodan narativ, što manje informacija unetih od strane ispitivača i pripremiti dete za proces (objašnjavanje uloga i pravila).

Otvorenim pitanjima dobija se veća tačnost informacija jer ona zahtevaju dosećanje iz pamćenja a ne prepoznavanje ponuđenih opcija. Postoji više vrsta forenzičkih protokola koji mogu da se koriste. Forenzički intervju prema Poole i Lamb, 1998 sastoji se iz osam faza, RATAC -The CornerHouse Forensic Intervju Protocol, od 1990, sastoji se iz pet faza, Protokol za intervjuisanje deteta u vezi seksualnog zlostavljanja -Faller, 1998, takođe se sastoji iz pet faza i The National Institute of Child Health and Human Development (NICHD) Protocol (2000-2011), je najpoznatiji i najistraživaniji protokol. Ovaj protokol razvijen je na temelju saznanja o dečjem razvoju – jezičke sposobnosti, pamćenje, sugestibilnost, forenzične potrebe, ponašanje ispitivača, delovanje stresa i traume, u njegovoj izradi učestvovao je tim istraživača, ispitivača, policajaca i pravosudnih stručnjaka. Ispitivači koji se oslanjaju na ovaj protokol koriste: tri puta više otvorenih pitanja, dva puta manje zatvorenih ili sugestivnih pitanja, otprilike pola forenzično relevantnih detalja i 80% početnih razotkrivanja seksualnog zlostavljanja dobijeno potsticanjem slobodnog dosećanja i povećanje potsticajnih i podržavajućih komentara – potsticanje spremnosti na saradnju i dosećanja. Protokol se sa-

stoji iz 11 faza.

Savetodavna i terapijska podrška, pruža se nakon davanja iskaza u tužilačkoj istrazi a odnosi se na proces oporavka deteta. Psihoedukacija se odnosi na informacije o traumatskom sadržaju/događaju (kome se događa, koliko često, koji su uzroci…), koje su uobičajene reakcije deteta (važno normalizovati detetove reakcije), uobičajene reakcije roditelja (važno normalizovati njihove reakcije), potrebno je ponuditi materijale i odgovoriti na konkretna pitanja, dati informacije o oporavku (istraživanja i klinička iskustva uz opis primerenih postupaka koje roditelji i dete preduzimaju u svrhu oporavka) i naglasiti važnosti uticaja roditeljskog suočavanja i podrške (empirijska istraživanja i klinička iskustva). Terapijska podrška odnosi se na primenu Kognitivno-bihejvioralne terapije fokusirane na traumu, koju mogu da sprovode samo posebno obučeni terapeuti.

Zaključak:

Prava dece da učestvuju u sudskim postupcima regulisana su mnogim međunarodnim dokumentima i domaćim zakonodavnim okvirom. Deca imaju pravo da učestvuju u sudskim postupcima ali imaju pravo i da budu zaštićena tokom uzimanja iskaza. Iskustva u sudskom postupku za decu mogu biti uznemirujuća i zastrašujuća, deca imaju strah da im odrasli neće verovati, strah da će neko vikati na njih, prisutna je anksioznost usled nerazumevanja jezičkih termina i koncepata koji se koriste na sudu, prisutan je strah od suočavanja sa okrivljenim. Znanje i veštine ispitivača od ključnog su značaja za dobijanje validnog i kvalitetnog iskaza. Zbog toga je potrebno da profesionalci koji razgovaraju sa detetom dobro poznaju njegov razvoj. Deca imaju pravo da slobodno iskažu svoje mišljenje i stavove svojim rečima kao i da učestvuju u donošenju odluka koje ih se tiču. Kako bi deca mogla da doprinesu sudskom postupku, potrebno je da budu dobro pripremljena, kao i da dobiju podršku prilikom uzimanja iskaza, kao i podršku u procesu oporavka.

Literatura:

Aćimović M. (1987) *Psihologija zločina i suđenja*. Beograd: Savremena administracija.

Banić, M.,Stevanović, I. Kako do pravosuđa po meri deteta: Zaštita dece žrtava u krivičnim postupcima i stanje u praksi u Republici Srbiji.2015, Beograd:

Centar za prava deteta.
Brkić, S. (2015). Uticaj na davanje svedočkog iskaza. Zbornik radova Pravnog fakulteta, 4, str.1597-1632.
Brkić, S. (2013). Specifičnosti psihičkih procesa iz kojih se sastoji davanje iskaza dece svedoka. Zbornik radova Pravnog fakulteta, 3, str. 257-274.
Buljan Flander., G. (2016). *Priprema deteta za sud, Ured UNICEFa za Hrvatsku*, Zagreb.
ECOSOC Resolution 2005/20 Guidelines on Justice in Matters involving Child Victims and Witnesses of Crime. Dostupno na: www.un.org/en/ecosoc/docs/2005/resolution%202005-20. pdf, stranici pristupljeno 9.5.2017.
Hritz, A. C., Royer, C. E., Helm, R. K., Burd, K. A., Ojeda,K., Ceci,S. J. (2015) Children's Suggestibility Research: Things to Know Before Interviewing a Child. *Anuario de Psicologia Juridica*, 1, str. 3-12.
Konvencija UN o pravima deteta, Službeni list SFRJ – Međunarodni ugovori, br. 15/90
Konvencija Saveta Evrope o zaštiti od seksualnog iskorišćavanja - "Sl.glasnik RS – Međunarodni ugovori" br.1 od 21.05.2010.
Milosavljević-Đukić, I., Tankosić, B., Petković, J., Marković, M., (2017). Jedinice za podršku deci žrtvama i svedocima u krivičnom postupku – Domaće pravo i praksa. Temida, vol.20, br.1, str.45-64.
Milosavljević-Đukić, I., Tankosić, B. (2018). Psihološki aspekti dečijeg razvoja od značaja za sudski postupak. Temida, vol.21, br.1, str.23-40.
Milosavljević-Đukić I., Tankosić B. (2016) Uloga i značaj Jedinica za podršku deci žrtvama/svedocima u krivičnom postupku. *Socijalna politika,* 3, str. 109-124.
Newlin, C., Linda,C. S., Chamberlin, A., Anderson, J., Kenniston, J., Russell, A., Heather, S., Eden, V. V. (2015) Child Forensic Interviewing: Best Practices. OJJDP *Juvenile Justice Bulletin*, str. 1-13.
Pejović-Milovančević,M. (2014) Zaštita dece žrtava ili svedoka krivičnih dela – psihološki aspekat.U: N. Vučković- Šahović (ur.) *Zaštita dece žrtava ili svedoka krivičnih dela*. Beograd: Ministarstvo pravde i International Management Group– IMG, str. 71-91.
Srna, J. (2011) Interiju sa decom i mladima. U: *Veštine komunikacije – pravni interviju,* Republika Srbija, OEBS, str. 21-33. Dostupno na: https://www.osce.org/sr/serbia/ 110265?download=true?, stranicipristupljeno: 12.5.2018.
Smernice Komiteta ministara Saveta Evrope o pravosuđu po meri deteta, usvojene 17. novembra 2010. na 1098. zasedanju Komiteta ministara Saveta Evrope - Redigovana verzija od 31. maja 2011. godine.
Vučković-Šahović, N. (2014) Zaštita dece žrtava i svedoka krivičnih dela –

međunarodnopravni okvir. U: N. Vučković-Šahović (Ur.) *Zaštita dece žrtava ili svedoka krivičnih dela.* Beograd: Ministarstvo pravde i International Managment Group – IMG, str. 9-30.
Zorić,J., Mikuš,Lj. (2007) Procjena sposobnosti za svjedočenje i ocjena vjerodostojnosti iskaza svjedoka u postupcima za kaznena djela na štetu djece. *Hrvatski ljetopis za kazneno pravo i praksu*, 1, str. 41-75.
Zorić,J. (2004) Forenzični (postupni) intervju. *Hrvatski ljetopis za kazneno pravo i praksu,* 1, str. 119-142.
Zakon o maloletnim učiniocima krivičnih dela i krivičnopravnoj zaštiti maloletnih lica, ("Sl. glasnik RS", br. 85/2005).
Zakonik o krivičnom postupku, ("Sl. glasnik RS", br. 72/2011, 101/2011, 121/2012, 32/2013, 45/2013 i 55/2014).

Ivana L. Milosavljević-Đukić
College of Social Work, Belgrade
Center for the Protection of Infants, Children and Youth, Belgrade

Children – victims and witnesses in criminal proceedings

Summary: In recent years there has been increasing talk in the scientific and professional public about child victims and witnesses in criminal proceedings. As the concept of the rights of the child evolved, so did the awareness of the importance of children's participation in court proceedings. Experts today agree that children have the right to be protected in court proceedings, but at the same time they have the right to participate and to express their views. In this sense, this paper aims to present the position of child victims and witnesses in criminal proceedings. The paper places particular emphasis on the right of children to participate in court proceedings. The international legal framework regulating the position of children in criminal proceedings was introduced, as well as the domestic legislative framework. A special focus in the paper is made on the psychological aspects of child development relevant to court proceedings. The paper also deliberates the ways in which professionals can support child victims and witnesses.

Children who come into contact with the justice system have difficulty understanding it, understanding its procedures and the language used. Children are different from adults in how they function and therefore need to be examined in court by specially trained professionals who are well versed in child development. Providing support to children in court proceedings relates to protection against secondary victimization, clarifying the role of all actors in the proceedings, informing children about court proceedings and the rules applicable in court, increasing the child's ability to be more willing and better able to give the statement and increasing the trust of the child and his family in court proceedings.
Key words: *children, victims, witnesses, criminal proceedings*

Veselin Medenica[1]*, Lidija Ivanović*
Visoka škola socijalnog rada, Beograd, Srbija

616-77/-78-056.26
613-056.24
Pregledni naučni rad

Asistivne tehnologije i participacija osoba sa poteškoćama u motoričkom funkcionisanju

Apstrakt: Prema definiciji asistivne tehnologije (AT) obuhvataju svaki ajtem, deo opreme ili sistem koji se koristi u cilju poboljšavanja, održavanja ili povećavanja učinka osobe u realizaciji pojedinih svakodnevnih aktivnosti. Asistivna tehnologija je veoma napredovala poslednjih 20 godina, međutim postavlja se pitanje njenog efekta na živote osoba sa motoričkim poremećajima. Da bi se sagledao učinak tehnologije potrebno ga je posmatrati kroz određeni okvir, a to je Model procesa funkcionisanja i invalidnosti koji je predstavljen u okviru IKF-a, Svetske zdravstvene organizacije. U okviru tog modela, participacija osobe u različitim životnim aktivnostima predstavlja konačni efekat svih aktivnosti u okviru zdravstvene i socijalne zaštite. Zbog toga je cilj našeg istraživanja da kroz pregled literature utvrdimo kakav je uticaj primene asistivnih tehnologija na participaciju osoba sa motoričkim poremećajima u različitim životnim aktivnostima. Nalazimo i na osnovu pregleda literature zaključujemo da se pozitivni uticaj AT ogleda najviše u povećanoj participaciji osoba sa motoričkim poremežajima u oblastima zapošljavanja, obrazovanja, odmira i rekreacije i socijalizacije.
Ključne reči: *asistivne tehnologije, motorički poremećaji, telesna invalidnost, participacija, IKF*

Uvod

Asistivne tehnologije za osobe sa motoričkim poremećajima

Asistivne tehnologije (AT) obuhvataju svaki ajtem, deo opreme ili sistem koji se koristi u cilju poboljšavanja, održavanja ili povećavanja učinka osobe u realizaciji pojedinih svakodnevnih aktivnosti. Cilj AT na globalnom planu je da pomognu deci i odraslima sa invaliditetom da žive, uče, rade i igraju se na što višem stepenu samostalnosti i nezavisnosti. Danas su AT prepoznate kao najbitniji uslov za obezbeđivanje autonomnog, samostalnog

1 veselin.medenica@gmail.com

i nazavisnog života osoba sa invaliditetom.

U zavisnosti od perspektive iz koje se posmatraju AT (katalogiziranje, učenje, razmena informacija, organizacija...), nastala je potreba za postojanjem različitih klasifikacija AT. Najrasprostranjenija klasifikacija je ISO 1999 klasifikacija tehničkih pomagala (2002). Ova klasifikacija je proizvodno orjentisana. U okviru nje postoji klaster posvećen asistivnim tehnologijama u okviru koga se nalazi 11 klasa. Svaka klasa ima nekoliko subklasa, a svaka subklasa je razdeljena u divizije. Brojevi se odnose na klase:

- 04. Pomagala za lični medicinski tretman (16 subklasa, 58 divizija)
- 05. Pomagala za trening sposobnosti (11 subklasa, 56 divizija)
- 06. Ortroze i proteze (11 subklasa, 79 divizija)
- 09. Pomagala za ličnu brigu i zaštitu (18 subklasa, 123 divizije)
- 12. Pomagala za ličnu pokretljivost (14 subklasa, 83 divizije)
- 15. Pomagala za poslove u kući (5 subklasa, 46 divizija)
- 18. Pomagala za adaptaciju prostora u kući i nameštaja (12 subklasa, 67 divizija)
- 21. Pomagala za komunikaciju, informisanje i signaliziranje (17 subklasa, 116 divizija)
- 24. Pomagala za rad sa proizvodima i robom (15 subklasa, 65 divizija)
- 27. Pomagala i oprema za poboljšanje okoline, alati i mašine (5 subklasa, 19 divizija)
- 30. Pomagala za rekreaciju. (11 subklasa, 12 divizija)

Postoji i klasifikacija formirana u odnosu na aktivnost pod nazivom Slaganje osoba sa tehnologijom (MPT – Matching Persons and Technology). U smislu ove klasifikacije, AT se posmatraju kroz različite zadatke svakodnevnog života: kućni poslovi, zdravlje, rekreacija, briga o sebi, zapošljavanje, komunikacija, pokretljivost, vid, sluh, kognicija, čitanje, pisanje, učenje (Scherer & Craddock, 2002).

Postoji i "E line" klasifikacija koja je orjentisana ka znanju i koja sakuplja znanje o asistivnim tehnologijama (Azevedo et al., 1994) u tri oblasti: tehnička (komunikacija, pokretljivost, manipulacija, orjentacija), humana (invalidnost, prihvatljivost i izbor AT, savetodavni rad, personalna asistencija) i socio-ekonomska (pristupačnost i dizajn, kvalitet i standardizacija AT-a, nabavka, zakonska regulativa i izvori informacija o asistivnim tehnologijama).

Kumar, Rahman i Krovi (Kumar, Rahman & Krovi, 1999), iz ugla inženjera daju detaljan pregled literature o tome koje AT osobe sa motoričkim

poremećajima najčešće koriste. Autori, kao najčešće korišćene tehnologije, posebno izdvajaju proteze i to sa kontrolnim mehanizmima preko sajle ili novije koje koriste elektromiografske signale za kontrolu veštačkih ekstremiteta. Osim proteza osobe sa motoričkim poremećima koriste asistivna robotička pomagala i to najčešće robotičke ruke. Uprkos ogromnom razvoju tehnologije poslednjih decenija, invalidska kolica ostaju nezamenljivo asistivno sredstvo u onim slučajevima kada je ugrožena mobilnost. Kako vreme prolazi ona postaju savremenija, od izdržljivijih materijala, lakša, pouzdanija. Kada je reč o invalidskim kolicima na elektronski pogon, njihovi motori vremenom postaju pouzdaniji, baterije traju duže čime se obezbeđuje veći stepen nezavisnosti korisnika.

Osim invalidskih kolica za poboljšanje mobilnosti osobe sa telesnim invaliditetom koriste i najnovije tehnologije u vidu arhitektonskih modifikacija, rampi i pristupačnih liftova. Takođe prisutne su i tehnologije namenjene transferu i to najčešće prilikom ulaska i izlaska iz različitih vidova prevoza. Tehnologije koje omogućavaju penjanje uz stepenice (elektronske rampe, modifikovana invalidska kolica itd.) su sve više prisutne. U novije vreme se sve više radi na istraživanju novih tehnologija u vidu različitih ekstendera i teleteza (uređaji za ishranu, manipulatori koji se aplikuju na stolove ili invalidska kolica) (Kumar, Rahman & Krovi, 1999).

Osobe sa motoričkim poremećajima koriste i pomagala za alternativnu i augmentativnu komunikaciju. Ove tehnologije su najčešće zastupljene u obrazovanju ili na radnom mestu. One obuhvataju posebno adaptiranu računarsku opremu kojom se omogućava neometan pristup računaru kao i dodatne periferne uređaje kreirane sa posebnom namenom da se poboljša mogućnost komunikacije (Cockerill et al., 2013). Dakle, osobe sa motoričkim poremećajima koriste i tehnologije iz svih kategorija ISO (1999).

Mnoge od AT su nastale mnogo pre nego što su bili poznati bilo kakvi modeli kroz koje je razmatran status osoba sa invaliditetom u društvu. Primera radi, najstarije pronađeno asistivno pomagalo je proteza koja datira iz perioda 500 p.n.e. Prva masovnija upotreba invalidskih kolica beleži se pre tri stotine godina (Kumar, Rahman & Krovi, 1999). Međutim, socijalni model ometenosti je stvorio povoljnije šanse da se iskaže uticaj različitih asistivnih tehnologija i njihovih servisa na osobe sa poteškoćama u motoričkom funkcionisanju, stavljajući akcenat na zadovoljavanje individualnih potreba u ovoj heterogenoj populaciji. Socijalni model ometenosti je utro put stvaranju, danas, dva dominantna modela nastanka invalidnosti – Kvebeške klasifikacije (Fougeyrollas, P., & Process, International Network on the Disability Creation, 1999) i Modela nastanka invalidnosti prema IKFu, Svetske zdrav-

stvene organizacije (World Health Organization, 2001).

Socijalni model ometenosti, IKF klasifikacija i predmet proučavanja specijalne edukacije i rehabilitacije

Osoba sa invaliditetom bi za razliku od medicinskog modela u kome je bila puki predmet rehabilitacije i lečenja, i posmatrana kroz prizmu bolesti, u okviru socijalnog modela biva posmatrana kroz sistem ljudskih prava i ravnopravnosti. Dolazi do čitave promene terminologije i filozofije kroz koje se posmatra svako ljudsko biće, pa samim tim i osobe sa invaliditetom. U terminološkom smislu to je put od „kljastih", „ubogih", „telesnih invalida", „sa posebnim potrebama" do „osoba sa poteškoćama u motoričkom funkcionisanju". U odnosu na posmatranje položaja osoba sa invaliditetom u društvu, to je put od „odbačenog" do „ravnopravnog" i „prihvaćenog".

U savremenim definicijama pojma invalidnosti uticaj socijalnih faktora dobija sve veći značaj, pri čemu se ona tretira kao socijalni problem (u socijalnom modelu) ili se ističe interakcija između instanci oštećenja, aspekata psihološkog funkcionisanja i karakteristika sredine (u Kvebeškoj klasifikaciji i IKF) (Stanimirović i Mijatović, 2012).

Prema SZO (World Health Organization, 2001) „Invalidnost" je definisana kao krovni pojam za oštećenje, ograničenja aktivnosti i restrikcije u učestvovanju. Ona opisuje negativne aspekte interakcije između pojedinca (sa zdravstvenim stanjem) i kontekstualnih faktora tog pojedinca (faktori sredine i lični faktori). Odnos navedenih entiteta predstavljen je na Slici 1.

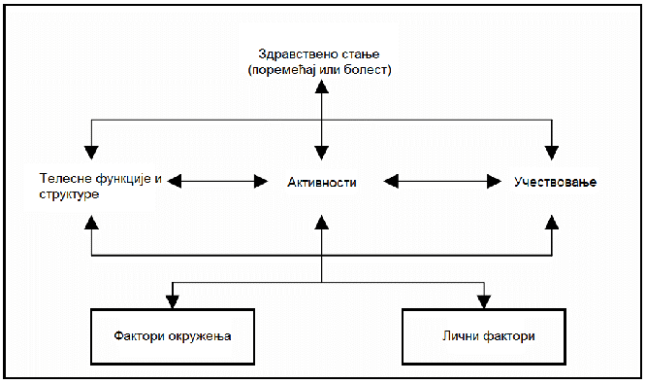

Slika 1. Model procesa funkcionisanja i invalidnosti koji je predstavljen u okviru IKF-a (World Health Organization, 2001)

Veoma je važno razumeti da prisustvo oštećenja telesnih funkcija i struktura ne mora značiti ograničenje u aktivnostima i učestvovanju. Takođe, prisustvo nekog oštećenja ili ograničenja aktivnosti ne mora obavezno ukazivati na prisustvo neke bolesti, tj. kod više različitih bolesti može se javiti isto oštećenje. Ograničenje aktivnosti ne mora značiti da osoba ne može da učestvuje u tim aktivnostima uz korišćenje određenih pomagala, ali i obrnuto. Sve veze u okviru modela funkcionisanja i invalidnosti su dvosmerne. Posebno treba naglasiti da su se dogodile promene u terminologiji vezanoj za pojmove invalidnosti i hendikepa. Međunarodna klasifikacija funkcionisanja i invalidnosti (World Health Organization, 2001) se značajno razlikuje od Međunarodne klasifikacije invalidnosti i hendikepa iz 1980. godine (World Health Organization, 1980). U okviru nove klasifikacije navodi se da se termin „invalidnost" menja terminom „ograničenje aktivnosti", a termin „hendikep" se menja terminom „ograničenje u učestvovanju". Termin invalidnost se danas definiše mnogo šire i obuhvata i oštećenje strukture/funkcije i ograničenje aktivnosti i restrikcije u učestvovanju, tj. negativni ishod interakcije sva tri.

Kako želimo da posmatramo uticaj asistivnih tehnologija u kontekstu defektologije kao nauke, pritom koristeći savremene terminološke odrednice socijalnog modela ometenosti, podsećanja radi navodimo definicije defektologije kao nauke. Defektologiju kao nauku izrazitog transdisciplinarnog karaktera je, u izvesnoj meri, teško definisati. Dosadašnji pokušaji definisanja su kretali od generalnih definicija koje kažu da je "defektologija nauka o hendikepiranom čoveku", preko definisanja defektologije kao nauke "koja proučava stanje osoba čiji je integritet usled trajnih psihofizičkih smetnji narušen, a sposobnost socijalne integracije smanjena" (Marković D. prema Stošljević M., 1998.), pa sve do nešto kompetentnijih definicija koje defektologiju posmatraju kao "sistem znanja, sveukupnost naučnih razmatranja o rehabilitaciji hendikepiranih lica" (Keramitčievski S., 1978 prema Stošljević M., 1998).

Kako je osoba sa hendikepom predmet proučavanja defektologije kao nauke, a u svetlu nove terminologije, termin hendikep se menja sintagmom restrikcije u participaciji, stoga ćemo uticaj astistivnih tehnologija posmatrati kroz prizmu participacije. Razlog više za ovo je činjenica da je termin invalidnost prema IKF klasifikaciji preširok za jasno i precizno definisanje odnosa asistivne tehnologije-osoba sa invaliditetom.

Cilj ovog rada je da se izvrši pregled istraživanja o uticajima korišćenja asistivnih tehnologija čiji su korisnici osobe sa motoričkim poremećajima na participaciju ovih osoba.

Metodologija

Navedeni cilj je ostvaren pregledom literature. Osnovna pretraga je vršena preko pretraživača Google Scholar i tom prilikom korišćene su sledeće ključne reči: „assistive technology“, „motor disability“, „social participation“, „participation“, „cerebral palsy“, „muscular dystrophy“, „multiple sclerosis“, „motor impairment“. Takođe, upotrebljavane su i reference iz radova koji su pronađeni i izdvojeni za potrebe ovog istraživanja na osnovu prethodne pretrage. Uvid u dostupnu literaturu izvršen je daljim pregledom elektronskih baza podataka (EBSCO Medline, EBSCO host, ScienceDirect, ProQuest, HINARI, Oxford, Willey), dostupnih preko Konzorcijuma biblioteka Srbije za objedinjenu nabavku (KoBSon), a korišćena je i literatura dostupna u štampanoj verziji. Pregledano je ukupno 41 publikacija. Korisne informacije za potrebe pregleda su pronađene u 21 publikacija.

Diskusija

Pregledom literature utvrđeno je da je najveći broj radova iz oblasti istraživanja uticaja invalidskih kolica kao asistivne tehnologije na participaciju, kao i radovi koji ukazuju na efekte asistivnih tehnologija na participaciju u obrazovanju i socijalnu participaciju. Radovi su orjentisani na određenu populaciji osoba (npr. osobe sa cerebralnom paralizom, osobe sa povredom kičmene moždine i slično), prema asistivnoj tehnologiji, i/ili prema domenima participacije (učenje i primena znanja, opšti zadaci i zahtevi, komunikacija, mobilnost, briga o sebi, život u kući, međuljudska interakcija i odnosi, glavna životna područja, zajednica i civilni i društveni život). Pošto svaki rad posmatra odnos AT i paticipacije osoba sa telesnim invaliditetom na jedinstven način odlučili smo da u prvom delu opišemo one koje se uopšteno bave ovim odnosom, a zatim ostale razvrstamo prema domenu participacije koji se u njemu prevashodno opisuje, takođe u prvom delu će se naći i oni radovi koji bi mogli da se razvrstaju prema nekom od domena participacije, ali ih ima malo da bi ih razvrstali na ovaj način.

Opšta razmatranja

Naš stav da je uticaj AT najbolje istraživati u svetlu socijalnog modela ometenosti, koji je doveo do nastanka okvira Međunarodne klasifikacije

funkcionisanja invalidnosti i zdravlja, saglasan je stavovima nekih stranih autora. Naime, Stil, Gelderblum i Viti (Steel, Gelderblom & de Witte 2012) smatraju da se obezebeđivanje servisa AT može usaglasiti na nivou evropskih zemalja tako što će se domeni delovanja servisa posmatrati kroz okvire Međunarodne klasifikacije funkcionisanja invalidnosti i zdravlja. Ne treba posebno naglašavati da je tehnologija bez pratećih servisa bezvredna.

Kai, Jager i Rid (Kaye, Yeager & Reed, 2008) istražuju postoje li razlike u korišćenju AT u odnosu na demografske karakteristike, vrstu i težinu invalidnosti kao i druge karakteristike osoba sa invaliditetom. Ono što je za naš rad bilo zanimljivo tiče se vrste invaliditeta. Naime ovo istraživanje je pokazalo da u koliko osobe imaju fizičku invalidnost ili senzornu invalidnost postoji veća šansa da su korisnici AT u onosu na osobe sa kognitivnim i mentalnim oštećenjima.

Mišljenja korisnika AT o tome koliko su one korisne, predstavljaju veoma značajnu stavku prilikom utvrđivanja uticaja AT na participaciju osoba sa invaliditetom. Lenker i sar. (Lenker et al., 2013) istažuju na koje domene ljudskog postojanja deluje korišćenje AT, kao i koji su to elementi prilikom nabavke AT koji direktno utiču na ishode korišćenja AT. Autori su sproveli fokus grupni intervju u geografski udaljenim lokacijama SAD-a. U istraživanje su bile uključene 24 osobe podeljene u 4 fokus grupe u odnosu na godište i stepen invalidnosti. Kvalitativnom analizom utvrđeno je postojanje 13 domena na koje AT imaju uticaj. Kao najznačajniji se ističu nezavisnost, lično blagostanje, participaciju na poslu i u školi, smanjenje troškova života. Prilikom nabavke AT kao bitni elementi koji imaju uticaj na navedene ishode AT identifikovane su dužina trajanja frustracije (upoznavanje sa tehnologijom, napori pri savladavanju pravilnog korišćenja) i kvalitet servisa koji se pružaju kada se AT nabavi. Uticaj AT na participaciju trebalo bi da bude primarna sfera budućih istraživanja navode Lenker i sar. (Lenker et al., 2013).

Dok je odabir AT u razvijenim zemljama najvećim delom stvar korisnika, u Srbiji načini dobijanja AT su definisani posebnim pravilnikom kojim se definiše da je za dobijanje AT potrebno da komisija donese odluku o dobijanju pomagala, pa čak se tačno definiše za koje grupe osoba sa invaliditetom su dostupna određena pomagala. Osobe ne mogu birati proizvođača opreme, niti model opreme. Ova činjenica ne govori u prilog tome da je socijalni model ometenosti zaživeo. Korisnik AT mora biti uključen u odabir AT i mora biti informisan o karakteristikama AT, kako bi bila veća šansa da zadrži i aktivno koristi pomagalo. U prilog tome govore Martin i sar. (Martin et al., 2011) ispitajući upravo na koji način informisanost i aktivno učešće korisnika tehnologije u njenom odabiru utiče na ishode AT. Autori su za po-

trebe ispitivanja koristili online anketu koje su poslali na adrese nekoliko online foruma na kojima se okupljaju osobe sa invaliditetom i na nekoliko email adresa ustanova socijalne zaštite. Učestvovalo je ukupno 145 osoba i nađeno je da uključenost osobe u odabir AT utiče na veći stepen zadovoljstva samom tehnologijom i obrnuto. Iz navedenog sledi da bi korišćenje AT obezbedilo bilo kakav efekat pa samim tim i povećanje participacije osoba sa invaliditetom, osobe, korisnici AT, moraju da učestvuju u tom procesu od samog početka, tj. od trenutka odabira AT. Takođe je potrebno da budu dobro informisane o mogućim izborima. U tom smisu bi trebalo da se refomiše i regulativa Srbije kada je reč o subvencijama države u smislu dobijanja asistivnih tehnologija.

Ripat i Vudgejt (Ripat & Woodgate, 2012) su zagrebali malo dublje u suštinu ovog odnosa istražujući samopercipirani stepen participacije korisnika AT sa povredama kičmene moždine. Kod 19 učesnika studije najpre je sproveden dubinski intervju, a potom i fokus grupni intervju kako bi se verifikovali dobijeni rezultati. AT su primarno identifikovane kao sredstvo koje pozitivno utiče na participaciju ovih osoba. Učesnici su identifikovali kvalitete koje su uzimali u obzir prilikom odabira AT, koji bi uticali na veći stepen participacije. Ti kvaliteti su identifikovani kao balans između inkluzije, autonomije i postignuća, kao i dostupnost na tržištu, cena i kontekst korišćenja. Na osnovu ovog istraživanja predložena je i nova definicija AT. Ovom definicijom se AT identifikuju kao sredstvo kojim se omogućavaju radno okupacione aktivnosti, stavljaju akcenat na važnost okruženja i ističe važnost samopercipirane participacije. Autori takođe preporučuju da se AT posmatraju kroz njihovu ulogu u životima klijenata.

AT mogu i da zamene potrebu osobe sa invaliditetom za tuđom pomoći. Honig, Tejlor i Sloun (Hoenig, Taylor & Sloan, 2003) dobijaju zanimljive rezultate na uzorku od 2368 starih osoba, starijih od 65 godina sa ograničenjima u oblastima aktivnosti svakodnevnog života. Multivarijantni modeli su pokazali jaku i konzistentnu relaciju između korišćenja AT i personalne asistencije, gde korišćenje AT je u vezi sa manjim brojem sati tuđe pomoći i podrške.

Po našem mišljenju, jedan od najznačajnijih radova u oblasti upotrebe AT i socijalne participacije osoba sa telesnim invaliditetom jeste rad Ređija i sar. (Raggi et al., 2010) u kome su predstavljeni rezultati pilot istraživanja. Metodološki pristup koji se koristi u ovom radu je veoma lepo osmišljen i u skladu sa definicijom invalidnosti koja je navedena u okviru IKF klasifikacije. Za potrebe istraživanja koristi se "WHO-DAS II" skala za procenu invalidnosti po domenima. Testiranje je sprovedeno na osobama koje su prema "ICD

10" klasifikaciji svrstani u grupu osoba sa neurološkim oštećenjima. Prvo testiranje je sprovedeno pre nego što je osoba dobila asistivno pomagalo, a drugo 2 meseca nakon što je osoba počela da koristi asistivno pomagalo koje je dobila. Rezultati su pokazali umereno poboljšanje u domenu aktivnosti u kući, ali i umereno pogoršanje u domenima brige o sebi i paticipacije u društvu. Autori naglašavaju da je reč o pilot studiji, da je "WHO-DAS II" osetljiv na kratkoročne promene stanja osoba korisnika AT, ali i da je rezultate moguće interpetirati na različite načine. Korisnici su najčešće koristili štap, štake i invalidska kolica od AT. Moguće je da za navedeno vreme osobe nisu uspele da se adaptiraju na pomagala. Sa druge strane moguće je da neko pomagalo omogući poboljšanje u određenim domenima "WHO-DAS II" skale, a da na druge domene ili negativno utiču ili nemaju nikakav uticaj.

Datilo i sar. (Dattilo et al., 2008) ispituju barijere u učestvovanju u aktivnostima odmora i slobodnim aktivnostima kod osoba sa cerebralnom paralizom koji su korisnici sredstava alternativne i augmentativne komunikacije i drugih asistivnih tehnologija. Istraživanje je sprovedeno korišćenjem online fokus grupnog intervjua. Učestvovalo je ukupno 8 osoba koje su identifikovale 6 tema iz diskusije o benefitima odmora i rekreacije. Identifikovane teme bile su: poboljšanje fizičkog zdravlja, uživanje, unapređenje mentalnog zdravlja, povećanje nezavisnosti, pojačano socijalno povezivanje i edukacija društva. Identifikovano je 9 barijera u učestvovanju u aktivnostima odmora i rekreacije: lične, socijalne, komunikacijske, tehnološke, finansijske, pristupačnost, bezbednost, transport i briga o sebi. Kao moguća sredstva koja bi poboljšala učestvovanje u slobodnim i rekreativnim aktivnostima između ostalih našla su se i sredstva alternativne i augmentativne komunikacije, internet, invalidska kolica, rampe kao i druge vrste asistivnih tehnologija.

Flin i Stub (Flinn & Stub, 2009) istražuju uticaj zamora koji se javlja nakon šloga na život osoba. Za potrebe istraživanja bile su formirane 3 fokus grupe. Činilo ih je ukupno 19 učesnika. Učesnici su naveli da zamor koji se javlja nakon šloga ima invalidizirajući uticaj na njih i to u smislu socijalne participacije, povratka na posao, sposobnosti da voze, sposobnosti čitanja i spavanja. Učesnici identifikuju i faktore koji mogu pozitivno uticati na njihovo novonastalo stanje. Kako bi se predupredili invalidizirajući uticaji zamora nakon šloga, učesnici smatraju da pozitivan uticaj imaju telesne vežbe i korišćenje asistivnih tehnologija. Autori kao preporuku navode da bi osobe trebalo da koriste one servise podrške koji uključuju dva elementa koji su učesnici naveli kao pozitivne za predupređivanje invalidnosti.

Mobilnost

Invalidska kolica ne predstavljaju samo AT kojom se mogućava veći stepen mobilnosti, već njihovo korišćenje poboljšava i socijalnu participaciju osoba sa motoričkim poremećajima (Rousseau-Harrison & Rochette, 2013). Roše-Harison i Rošet (Rousseau-Harrison & Rochette, 2013) upravo kroz pregled literature nalaze da je ovakvo stanovište opravdano kod dece koja su korisnici invalidskih kolica. Autori takođe ukazuju na kompleksnu interakciju osobe, njenog okruženja i socijalne participacije, korisnika invalidskih kolica i izražavaju potrebu za daljim istraživanjima u ovoj oblasti. Značajan podatak koji navode u svom zaključku je da korišćenje invalidskih kolica nema nagativne posledice po motorni razvoj deteta.

Mek Klur (McClure, 2009) ispituje na koji način kvarovi i popravke invalidskih kolica utiču na živote osoba sa traumatskom povredom kičmene moždine. Ispitivano je koliko često se javljaju kvarovi invalidskih kolica u toku 6 meseci, kao i posledice kvarova na osobe sa povredama kičmene moždine. Učesnici su bili osobe koje su kolica koristile više od 40 sati nedeljno. Ukupno je anketirano 2213 učesnika. Ispitanici detektuju kvarove u periodu od 6 meseci kod 44,8 % invalidskih kolica. Kvarovi su češći kod invalidskih kolica na elektronski pogon u odnosu na ona sa manuelnim. Češće popravke negativno utiču na živote osoba u smislu smanjenja participacije u zajednici, loše utiču na zdravstveno stanje i bezbednost. Autor predlaže kvalitetnije vidove osiguranja kao odgovor na česte kvarove i posledično smanjenje socijalne paritcipacije.

Haris (Harris, 2007) ukazuje na problematiku merenja stepena socijalne participacije kod korisnika invalidskih kolica. Kroz pregled literature autor izvodi zaključke o tome na koji način bi istraživači trebali da koncipiraju istraživanja socijalne participacije kod osoba koje su korisnici invalidskih kolica. Merenje participacije treba da bude orjentisano ka uređaju i njime treba da se detektuje odnos kapaciteta i performansi. Metode treba da budu osetljive na one faktore koji utiču na one tehnologije koje obezbeđuju mobilnost, ali posmatrano kroz vremensku komponentu. Zahteva se da metode uvaže kompleksnost kako fizičkog tako i društvenog okruženja. Merenje treba da reflektuje uticaj svih AT koje koristi osoba, a koje imaju za cilj povećanje mobilnosti.

C. Čen i P. Čen (C. Chan & P. Chan, 2007) ispituju zadovoljstvo, socijalnu participaciju, kvalitet života korisnika invalidskih kolica koji imaju povredu kičmene moždine. Zadovoljstvo korisnika kolicima ispitano je sa "Quebec User Evaluation of Satisfaction with Assistive Technology (C-QUEST)", dok

su restrikcije participacije ispitane faktorima iz istoimene oblasti IKF klasifikacije. Pronađena je pozitivna korelacija između zadovoljstva korisnika invalidskim kolicima i restrikcija participacije. Međutim autori navode da je korelacija bila veće jačine onda kada se ispitivao ondos kvaliteta života i restrikcija participacije.

Artanat i sar. (Arthanat et al., 2009) govore o tome da je "usability" (upotrebljivost tehnologije) jedna od bitnih karakteristika AT koja može uticati na participaciju korisnika AT. Autori su utvrdili da navedeno važi za korisnike invalidskih kolica. Rezultati su dobijeni korišćenjem savremene skale „Usability Scale for Assistive Technology (USAT)".

Ispitivano je korišćenje AT kod adolescenata i mlađih odraslih osoba koje boluju od spine bifide. Džonson i sar. (Johnson et al., 2007) u uvodu daju sveobuhvatan pregled svih asistivnih tehnologija koje osobe sa spinom bifidom koriste. Posebnu pažnju poklanjaju invalidskim kolicima koja mogu pružiti osobi sa spinom bifidom i pozitivne i negativne ishode. Pozitivni ishodi su povećavanje stepena nezavisnosti i stepena participacije u zajednici. Kao negativni ishodi navodi se pogoršavanje zdravstvenog stanja, usled povređivanja nervnih struktura koje nastaje kretanjem kolica po neravnom terenu i prevelike osetljivosti nervnih struktura usled bolesti. Na ovom primeru se jasno vidi opravdanost definicije invalidnosti u okviru IKF klasifikacije, koja favorizuje interakciju više činilaca. Da se vratimo sa digresije na originalno istraživanje autora. Naime, uzorak je činilo 348 osoba sa mijelomeningokelom. Ove osobe su od asistivnih tehnologija koristile različite tipove invalidskih kolica, ortotička pomagala, pomagala za kretanje, a od striktno medicinskih asistivnih tehnologija, koristili su pomagala za pomoć pri pražnjenju bešike i creva. Istraživanje je pokazalo da AT kod korisnika produžavaju vremenski period nezavisnosti i omogućavaju veći stepen socijalne participacije.

Zadovoljstvo korisnika invalidskim kolicima je u vazi sa socijalno participacijom osoba sa povredom kičmene moždine. Prema de Grotu i saradnicima, ako je osoba prevashodno zadovoljna invalidskim kolicima u smislu lakoće njihovog korišćenja, to ima veoma pozitivan uticaj na socijalnu participaciju (de Groot et al., 2011). Zadovoljstvo invalidskim kolicima na ovoj populaciji procenjeno je „D-QUEST" upitnikom na uzorku koji je brojao 104 učesnika. Za determinisanje restrikcija u socijalnoj participaciji korišćen je „The Sicness Impact Profile 68 (SIC68)" i to subskala socijalnih interakcija.

Nađen je i jedan rad koji govori u prilog tome da korišćenje invalidskih kolica predstavlja glavni uzrok smanjene socijalne participacije. Ovaj rezultat dobili su Čavez i sar. (Chaves et al., 2004). Čitavo istraživanje se za-

snivalo na 5 pitanja koja su upućena učesnicima sa povredom kičmene moždine koji su korisnici invalidskih kolica.

Učenje i primena znanja

AT podrazumevaju i tehnologiju koja se može koristiti sa ciljem lakšeg pristupa obrazovanju osoba sa invaliditetom. Murčland i Parkin (Murchland & Parkyn, 2010) ispituju kakva su iskustva učenika sa fizičkim invaliditetom prilikom korišćenja AT. Preciznije, ispitivali su učešće u školskim zadacima. Studija je bila kvalitativna. Sproveden je dubinski intervju dece i njihovih roditelja/staratelja. Bilo je uključeno petoro dece starosti od 10 do 14 godina sa različitim oblicima fizičkog invaliditeta koji su pohađali redovnu školu. Sva deca su koristila AT bazirane na računarima. Sva deca su prepoznala AT kao sredstvo koje im omogućava participaciju u školskim aktivnostima i smanjuje uticaj njihovog fizičkog invaliditeta. Ishodi procesa učenja su kvalitetniji i značajniji kada učenici koriste AT.

Pokazalo se da AT dovode do većeg stepena participacije u školskim uslovima. Postavlja se pitanje da li će isto važiti u okruženju redovne škole. Hemingsin, Lindstrom i Nigard (Hemmingsson, Lidström & Nygård, 2009) ukazuju na perspektive učenika sa telesnim invaliditetom koji koriste AT u redovnim školama. Istraživanje je prema tipu bilo najvećim delom kvalitativno. Intervjuisano je 20 učesnika, korisnika AT u redovnoj školi. Kao glavne benefite korišćenja AT učenici ističu povećani kvalitet funkcionisanja u svakodnevnim školskim aktivnostima, bez determinišuće uloge na njihovu socijalnu participaciju, kao i veći stepen nezavisnosti.

AT kako je navedeno pozitivno utiču na participaciju u školskom okruženju. Kopli i Zivani (Copley & Ziviani, 2004) navode da mogu postojati barijere za korišćenje AT u školskom okruženju. Ovaj rad zapravo pokazuje da tehnologija nije dovoljna sama za sebe. Autori dolaze do zaključka da onda kada nedostaje potreban trening osoblja i podrška, negativni stavovi zaposlenih, neadekvatan proces procene i planiranja, nedostatak finansija, vremenska ograničenja postoje barijere prilikom korišćenja AT u školskim uslovima, što posredno utiče na participaciju. Autori nalažu da je potreban jedinstven timski model kako bi se primenom AT obezbedio veći stepen participacije osoba sa višestrukim oštećenjima.

Dadgeon, Masađli i Ros (Dudgeon, Massagli & Ross, 1997) su ispitivali učešće dece sa povredom kičmene moždine u procesu obrazovanja kao i akomodacije posebno načinjene za njih. Anketirano je ukupno 53 učenika.

Jedan deo učenika koristi servise specijalnog obrazovanja, fizikalne i okupacione terapije. Učenici imaju ocene koje se mogu klasifikovati kao prosečne i iznad proseka. Programi za većinu učenika su modifikovani. Većini učenika potrebna je dodatna asistencija drugih kao i asistivne tehnologije. Detektovani su problemi pristupačnosti, naročito kod učenika korisnika invalidskih kolica. Takođe sa poteškoćama su se susretali i korisnici sredstava alternativne i augmentativne komunikacije koje su namenjene za pisanje. Učenici nisu bili fluentni prilikom korišćenja ove tehnologije. Stoga autori vide glavnu zamerku u tome što prilagođavanja, pa samim tim i AT imaju za cilj povećavanje participacije, a ne povećavanje produktivnosti, školskog uspeha i stimulisanja daljeg napretpretka učenika ka višim razredima.

Zaključak

U odnosu na sumiranje ovog pregleda možemo dati lični zaključak da je radova na ovu temu veoma malo, da su metodološki pristupi i terminologija koja se koristi u okviru radova različitih autora nedovoljno usaglašeni i da bi prvo trebalo raditi na povezivanju terminologije asistivnih tehnologija i njenih servisa sa terminologijom IKFa, kako bi se postigao veći stepen međusobnog razumevanja. Nakon ovog pregleda smo ubeđeni da korišćenje AT generalno pozitivno utiče na participaciju u oblasti mobilnosti, a nešto manje u oblasti učenja i znanja kod osoba sa telesnim invaliditetom. Izražavamo nadu da će razvoj ovih tehnologija da se nastavi i u budućnosti i da će biti mnogo više benefita u smislu participacije osoba sa telesnim invaliditetom.

Literatura:

Arthanat, S., Nochajski, S. M., Lenker, J. A., Bauer, S. M., & Wu, Y. W. (2009). Measuring usability of assistive technology from a multicontextual perspective: the case of power wheelchairs. *Am J Occup Ther, 63*(6), 751-764.

Azevedo, L., Féria, H., Nunes da Ponte, M., Wann, E., & Recellado Z. (1994) Heart Report – Line E E3.2 European Curricula in Rehabilitation Technology Training, EUROPEAN COMISSION DG XIII, Telematics Applications Programme, Disabled and Eldary Sector

Chan, S. C., & Chan, A. P. (2007). User satisfaction, community participation and quality of life among Chinese wheelchair users with spinal cord injury: a

preliminary study. *Occup Ther Int, 14*(3), 123-143. doi: 10.1002/oti.228
Chaves, E. S., Boninger, M. L., Cooper, R., Fitzgerald, S. G., Gray, D. B., & Cooper, R. A. (2004). Assessing the influence of wheelchair technology on perception of participation in spinal cord injury. *Arch Phys Med Rehabil, 85*(11), 1854-1858.
Cockerill, H., Elbourne, D., Allen, E., Scrutton, D., Will, E., McNee, A., . . . Baird, G. (2013). Speech, communication and use of augmentative communication in young people with cerebral palsy: The SH&PE population study. *Child Care Health Dev*. doi: 10.1111/cch.12066
Copley, J., & Ziviani, J. (2004). Barriers to the use of assistive technology for children with multiple disabilities. *Occup Ther Int, 11*(4), 229-243.
Dattilo, J., Estrella, G., Estrella, L. J., Light, J., McNaughton, D., & Seabury, M. (2008). "I have chosen to live life abundantly": perceptions of leisure by adults who use augmentative and alternative communication. *Augment Altern Commun, 24*(1), 16-28.
Dudgeon, B. J., Massagli, T. L., & Ross, B. W. (1997). Educational participation of children with spinal cord injury. *Am J Occup Ther, 51*(7), 553-561.
Flinn, N. A., & Stube, J. E. (2010). Post-stroke fatigue: qualitative study of three focus groups. *Occup Ther Int, 17*(2), 81-91. doi: 10.1002/oti.286
Fougeyrollas, P., & Process, International Network on the Disability Creation. (1999). *The Quebec Classification: Disability Creation Process*: International Network on the Disability Creation Process.
de Groot, S., Post, M. W., Bongers-Janssen, H. M., Bloemen-Vrencken, J. H., & van der Woude, L. H. (2011). Is manual wheelchair satisfaction related to active lifestyle and participation in people with a spinal cord injury? *Spinal Cord, 49*(4), 560-565. doi: 10.1038/sc.2010.150
Harris, F. (2007). Conceptual issues in the measurement of participation among wheeled mobility device users. *Disabil Rehabil Assist Technol, 2*(3), 137-148.
Hemmingsson, H., Lidstrom, H., & Nygard, L. (2009). Use of assistive technology devices in mainstream schools: students' perspective. *Am J Occup Ther, 63*(4), 463-472.
Hoenig, H., Taylor, D. H., Jr., & Sloan, F. A. (2003). Does assistive technology substitute for personal assistance among the disabled elderly? *Am J Public Health, 93*(2), 330-337.
ISO (1999) Technical aids for disabled persons. General requirements and test methods. British-Adopted European Standard
Johnson, K. L., Dudgeon, B., Kuehn, C., & Walker, W. (2007). Assistive technology use among adolescents and young adults with spina bifida. *Am J Public*

Health, 97(2), 330-336. doi: 10.2105/AJPH.2004.050955
Kaye, H. S., Yeager, P., & Reed, M. (2008). Disparities in usage of assistive technology among people with disabilities. *Assist Technol, 20*(4), 194-203. doi: 10.1080/10400435.2008.10131946
Kumar, V, Rahman, T., & Krovi, V. (1999). Customized Assistive Devices for People with Motor Disabilities. In J. Webster (Ed.), *Wiley Encyclopaedia of Electrical and Electronics*. UK: Wiley.
Lenker, J. A., Harris, F., Taugher, M., & Smith, R. O. (2013). Consumer perspectives on assistive technology outcomes. *Disabil Rehabil Assist Technol*. doi: 10.3109/17483107.2012.749429
Martin, J. K., Martin, L. G., Stumbo, N. J., & Morrill, J. H. (2011). The impact of consumer involvement on satisfaction with and use of assistive technology. *Disabil Rehabil Assist Technol, 6*(3), 225-242. doi: 10.3109/17483107.2010.522685
McClure, L. A., Boninger, M. L., Oyster, M. L., Williams, S., Houlihan, B., Lieberman, J. A., & Cooper, R. A. (2009). Wheelchair repairs, breakdown, and adverse consequences for people with traumatic spinal cord injury. *Arch Phys Med Rehabil, 90*(12), 2034-2038. doi: 10.1016/j.apmr.2009.07.020
Murchland, S., & Parkyn, H. (2010). Using assistive technology for schoolwork: the experience of children with physical disabilities. *Disabil Rehabil Assist Technol, 5*(6), 438-447. doi: 10.3109/17483107.2010.481773
Raggi, A., Albanesi, F., Gatti, V., Andrich, R., & Leonardi, M. (2010). Detecting changes following the provision of assistive devices: utility of the WHO-DAS II. *Int J Rehabil Res, 33*(4), 306-310. doi: 10.1097/MRR.0b013e3283398198
Ripat, J. D., & Woodgate, R. L. (2012). The role of assistive technology in self-perceived participation. *Int J Rehabil Res, 35*(2), 170-177. doi: 10.1097/MRR.0b013e3283531806
Rousseau-Harrison, K., & Rochette, A. (2013). Impacts of wheelchair acquisition on children from a person-occupation-environment interactional perspective. *Disabil Rehabil Assist Technol, 8*(1), 1-10. doi: 10.3109/17483107.2012.670867
Scherer, M., & Craddock, G. (2002). Matching Person & Technology (MPT) assessment process. *Technology and Disability, 14*(3), 125-131.
Stanimirović, D. I Mijatović, L. (2012). Dvostruka izuzetnost: Da li su ometenost i darovitost (ne)spojive? Specijalna edukacija i rehabilitacija danas. Beograd: Univerzitet u Beogradu, Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju. Str. 76-80.
Steel, E. J., Gelderblom, G. J., & de Witte, L. P. (2012). The role of the International Classification of Functioning, Disability, and Health and quality criteria for improving assistive technology service delivery in Europe. *Am J Phys Med*

Rehabil, 91(13 Suppl 1), S55-61. doi: 10.1097/PHM.0b013e31823d4ee6
Stošljević, M. (1998). *Uvod u defektologiju*. Beograd: Defektološki fakultet
World Health Organization (1980). *International classification of impairments, disabilities, and handicaps: a manual of classification relating to the consequences of disease*: World Health Organization.
World Health Organization (2001). *International Classification of Functioning, Disability and Health: ICF*: World Health Organisation.

Veselin Medenica, Lidija Ivanović
College of Social Work, Belgrade, Serbia

Assistive technology and participation of persons with motor disability

Summary: According to the definition of assistive technology (AT), they include every item, part of the equipment or system used to improve, maintain or increase the person's performance in the realization of individual daily activities. Assistive technology has progressed greatly over the past 20 years, but its effects on the life of people with motor disability are questionable. In order to analyse the effect of technology, it is necessary to look at it through a certain framework, which is the Model of the functioning and disability presented in the ICF, by World Health Organization. Within this model, the participation of a person in different life activities represents the final effect of all activities within the framework of health and social care. Therefore, the aim of our research is to determine, through the literature review, what is the impact of the application of assistive technologies on the participation of persons with motor disabilities in different life activities. We have found and, on the basis of the literature review, we conclude that the positive impact of AT can be observed mostly in the increased participation of persons with motor dissabilities in the areas of employment, education, rest, recreation and socialization.
Key words: *assistive technology, motor disability, physical disability, participation, ICF*

Mirjana Sokolović[1],
Centar za socijalni rad Opštine Stara Pazova

364-783.442
Stručni rad

Pomoć u kući - socijalno prihvatljiv i ekonomski efikasan oblik socijalne zaštite

Apstrakt: Cilj ovoga saopštenja ogleda se u težnji da podstakne i podrži razvoj takve javne politike koja dobar odgovor na izazove savremenog društva pronalazi u obezbeđivanju usluga kojima se pruža pomoć čoveku u njegovom domu, porodici i odabranom životnom okruženju u svim periodima života. Ovaj rad, kao i celovita ideja razvoja dnevnih usluga u zajednici nastala je pre više decenija na viziji – da svaki čovek treba doživotno da boravi u sopstvenom domu i porodici, u poznatom, sigurnom i njemu bliskom okruženju. Budući da proizilazi iz konkretne prakse u staropazovačkoj sredini, tema rada se bavi podrškom odraslim i starijim licima iako su praktičarima poznata i veoma dobra iskustva pružanja pomoći u kući deci i mladima, odnosno njihovim roditeljima i porodicama. Pomoć u kući kao sveobuhvatna usluga u zajednici posmatrana iz stručne i humane perspektive omogućava da svaki čovek ostvari svoju bazičnu potrebu (osnovno ljudsko pravo) da živi u prirodnom društvenom okruženju, da ima svoj bezbedan i dostojanstven okvir života. Posmatrana iz perspektive odgovornog socijalnog razvoja i društveno-političke opravdanosti, pomoć u kući spada u red onih oblika socijalne zaštite koji su niskobudžetni, a istovremeno zadovoljavaju potrebe velikog broja građana svih uzrasta što ih svrstava u red nezaobilaznih sadržaja aktuelne socijalne politike. Oslonjen na dugogodišnje praćenje i ispitivanje potreba starijih (i odraslih) građana kroz empirijska istraživanja (od 1984. godine), i neprekidno ispitivanje potreba koje se odvija paralelno sa postupkom pružanja usluga (od 2003. godine) ovaj rad nastaje u dijalogu autentičnog života pojedinca i ikustvenog korpusa praktičara. U tom okviru rad prikazuje rezultate dobre prakse kroz pojedinosti koje se odnose na značaj jasnog definisanja pojma ''pomoć i nega'', primenu indikatora za procenu potreba, precizno definisanje stepena podrške, specifičnosti koje doprinose dobrom kvalitetu usluga, kao i kroz osvrt na ekonomsku efikasnost i održivost usluge pomoć u kući.

Ključne reči: *čovek, bazične potrebe, socijalna prihvatljivost, ekonomska efikasnost*

1 mirjana.sokolovic@csr-starapazova.org

Uvod

Imajući u vidu razvojni put dug punih petnaest godina[2], iskustva stečena na njemu i postignute rezultate u obezbeđivanju dnevnih usluga u Centru za socijalni rad u Staroj Pazovi, ovo saopštenje se tematski bavi prikazivanjem ključnih aspekata usluge ''pomoć u kući'' za odrasla i starija lica polazeći sa stanovišta da je ''pomoć u kući'' takva usluga socijalne zaštite kojom društvo može da osigura doživotni boravak čoveka u njegovom domu, ako porodica za to nema dovoljno mogućnosti ili korisnik nema porodicu.

Iskustvo pokazuje da je ''pomoć u kući'' podrška ''po meri čoveka'' u svim periodima njegovog života isto kao što je potreba da se život otpočne i okonča u okrilju porodice i porodičnog doma, ne samo savremena, već svevremena suštinska težnja svakog ljudskog bića. Nova dimenzija u zadovoljavanju ove bazične potrebe jeste način na koji pojedinac može da obezbedi sebi podršku u obavljanju aktivnosti bez kojih život nije moguć.

I dok u sadržaju istorijskog konteksta ostaju porodične zajednice i velike višegeneracijske porodice u kojima se vrši međugeneracijska razmena pažnje, brige i pomoći među njenim članovima, dotle u uslovima današnje male, jedno ili dvogeneracijske porodice, uzajamna razmena podrške među bližnjima izostaje.

Na spoznaji transformacije načina organizovanja svakodnevnog života, kroz kreiranje alternativnih oblika međuljudske podrške, polaže se ispit društvene odgovornosti i pruža šansa za profesionalno i ljudsko ostvarenje praktičara socijalnog rada i srodnih humanističkih nauka koji uz razumevanje i saglasnost sa donosiocima odluka i u partnerstvu sa njima, mogu u ovoj oblasti na odgovoran način da organiizuju brigu o ljudima koji ne mogu da žive nezavisno u svojim domovima.

---

2 Razvojni put staropazovačkog modela usluga pri centru za socijalni rad:A/ PROJEKTNI PERIOD2003. finansijer Pokrajinski sekretarijat za rad, zdravstvo i socijalnu politiku u Novom Sadu (6 meseci); 2003.-2005. finansijer Ministarstvo rada, zapošljavanja i socijalne politike Fond za socijalne inovacije (19 meseci); 2005.-2008. finansijer opština Stara Pazova (38 meseci); 2008.-2009. sufinansijeri Opština Stara Pazova i Ministarstvo rada, zapošljavanja i socijalne politike kroz Projekat ''Podrška sprovođenju strategije razvoja socijalne zaštite'' koju su finansirali Odelenje za međunarodni razvoj Velike Britanije (DFID) i Norveško ministarstvo spoljnih poslova (NMSP); period realizacije (12 meseci) B/ PERIOD STALNOSTI 2009.Odluka o osnivanju službe kućne nege, pomoći u kući i kluba za stara i odrasla lica (SO St.P. br.011-56/2009-I od 20.11.2009.),2016.Odluka o izmeni i dopuni odluke o socijalnoj zaštiti (SO St.P. br.011-25/2016-I od 01.07.2016. godine), 2016.Odluka o izmenama odluke o osnivanju službe kućne nege, pomoći u kući i kluba za stara i odrasla lica (SO St.P. br.011-26/2016-I od 01.07.2016. godine), 2016.Odluka o osnivanju kluba za odrasla i starija lica (SO St.P. br.011-26/2016-I od 01.07.2016. godine), 2018.Rešenje Ministarstva za rad, zapošljavanje, boračka i socijalna pitanja – Sektor za brigu o porodici i socijalnu zaštitu – Odelenje za inspekcijski nadzor br. 022-02-00074/2016-19 od 13.02.2018. godine - ispunjenost uslova i standarda za pružanje usluge ''pomoć u kući'' i dobijanje licence na 6 godina.

Nove okolnosti društvenog života i nove mogućnosti humanističkih nauka stvorene kroz obrazovanje i rad stručnjaka profesionalalno fokusiranih na unapređenje kvaliteta života pojedinca, otvaraju prostor razvoju širokog spektra pomažućih poslova i usluga koje u krajnjem ishodu, doprinose blagostanju, bezbednosti i dobrobiti svakog čoveka kada se suoči sa stanjem nemoći, bolesti ili starosti. U tom kontekstu ovaj rad ima za cilj da određene aspekte usluge ''pomoć u kući'' učini jasnijim, razumljivijim i vidljivijim.

Jasno definisanje pojmova

Nejasnoće u definisanju pojmova koje unose zabunu i nerazumevanje kod građana, a veoma često i kod stručnjaka, uočene su kao svakodnevni problem u radu. U pitanju su termini koji se odnose na uslugu socijalne zaštite ''pomoć i nega u kući'', na materijalnu podršku ''dodatak za pomoć i negu drugog lica'' i ''kućno lečenje'' u primarnoj zdravstvenoj zaštiti. U svakodnevnom žargonu navedene tri vrste podrške koje garantuje država najčešće se imenuju kao ''kućna nega''.

U praktičnom smislu nema većih poteškoća da se načini distinkcija[3] između usluge ''pomoć i nega u kući'' i materijalne podrške za ''pomoć i negu drugog lica'' i da se pomogne građanima da pristupe proceduri za obezbeđivanje usluge ili ostvarivanje prava u sistemu socijalne zaštite i/ili penzijsko-invalidskog osiguranja. Uspostavljanje jasne razlike između ''pomoći i nege u kući'' kao zadatka u socijalnoj zaštiti i ''kućnog lečenja'' kao zadatka u zdravstvenoj zaštiti pokazalo se kao potreba i interes oba sistema i građana koji treba da imaju jasnu viziju i očekivanja od stručnjaka koji ulaze u njihove domove radi pružanja neophodne socijalne ili zdravstvene podrške.

U tom kontekstu se Služba za pomoć u kući staropazovačkog Centra za socijalni rad u okviru istraživanja ''Osobe sa invaliditetom unutar sistema socijalne zaštite – karakteristike korisnika i efekti dodatka za pomoć i negu drugog lica[4] '' pozabavila pitanjem definisanja pojma ''pomoć i nega u kući''. Pojam ''pomoć i nega'' svojom prividnom jednostavnošću, koja proističe iz kulture ''pomaganja i negovanja'' kao poželjnih formi čovekovog ponašanja, otvara širok krug sadržaja koji stvara teškoću tačnog određenja i jasnog de-

3 Tačno razlikovanje pojmova

4 Istraživanje je sprovedeno 2013. godine u okviru projekta ''Podsticaj i podrška istraživačko-analitičkoj praksi stručnih radnika i saradnika u oblasti socijalne zaštite'' Udruženja istraživača socijalnih prilika – MREŽA ISP, podržanog od strane Ministarstva rada, zapošljavanja i socijalne politike Republike Srbije - Sektor za brigu o porodici i socijalnu zaštitu; istraživanje je realizovao tim istraživača – Mirjana Sokolović i Tamara Đorđević;

finisanja. Pregled literature, uglavnom označava pokušaj bez rezultata, posebno kada se istražuje poreklo pojma ''nega''. Stoga je navedeni istraživački rad ponudio jedan mogući socijalni okvir za razumevanje i definisanje spoja reči ''pomoć i nega'' i razumevanje suštine usluga koje pruža svojim korisnicima, a koji ni u kom smislu (osim u smislu posredovanja u interesu korisnika) ne zadiru u oblast lečenja.

Naime, briga za sopstveni opstanak i zadovoljavanje osnovnih životnih potreba (ishrana, stanovanje, higijena, odevanje, zdravlje) svojstvena je svakom ljudskom biću. Čovek ove svoje potrebe zadovoljava kroz rad čija ga stvaralačka suština vodi njegovom samousavršavanju, samoostvarenju, slobodi. Starost, bolest i/ili invaliditet menjaju, umanjuju i zaustavljaju stvaralačke sposobnosti i veštine pojedinca i on, manje ili više, postaje oslonjen na rad drugih ljudi. Upravo ta, delatna suština čoveka sadržana je u pojmu ''pomoć i nega'' i ona nužno ukazuje na uzajamni odnos najmanje dve osobe radom povezane oko obavljanja poslova bez kojih život ne bi bio moguć.

Praktični okvir za razumevanje spoja reči ''pomoć i nega'' nalazi se u posebno sastavljenoj listi koja predstavlja ''skup životnih potreba koje staro, obolelo ili invalidno lice u svakodnevnom životu zadovoljava oslanjajući se na rad/nje koje obavlja drugo lice iz razloga što su lične sposobnosti za obavljanje tih radnji smanjene''. U strukturu, ovako defnisane nege i pomoći uključeni su elementi tri grupe srodnih poslova:

Negovanje - posluživanje (svlačenje, oblačenje, hranjenje...), održavanje lične higijene, uzimanje lekova, ekskrecija (izlučivanje produkata metabolizma), transfer (premeštanje sa postelje na kolica, stolicu, toalet), upotreba medicinsko-tehničkih pomagala;

Pomoć u kući – kretanje u stanu/kući, pripremanje hrane, održavanje higijene rublja i stana/kuće;

Pomoć u okruženju (pomoć van kuće) - kretanje van stana/kuće, nabavke van kuće i plaćanja, odlazak kod lekara, ostvarivanje prava (materijalna prava, lične isprave, lečenje, subvencije, rad, školovanje...).

Korišćenjem strukturisane liste poslova u svakodnevnoj praksi dobija se polazni okvir za preciznu procenu potreba korisnika i određivanje neophodnog stepena podrške, pri čemu se vodi računa i o normativnom okviru određivanja stepena podrške[5].

5 Pravilnik o bližim uslovima i standardima za pružanje usluga socijalne zaštite (Sl. Glasnik RS br. 42/2013), čl. 14 i čl. 15

Procena potreba korisnika

Precizno definisani poslovi koje korisnik može da obavi sam i/ili onih koje nužno obavlja uz podršku drugih lica, članova porodice, suseda ili registrovanih pružalaca usluga i njihovo rangiranje po izraženosti, doprinose preciznosti i verdostojnosti individualne procene potreba korisnika.

Poznavaoci okolnosti života teže obolelih, invalidnih ili starih ljudi znaju da reciprocitet između umanjenih sposobnosti i potrebne podrške nije pravilo i da često osobe koje žive u složenijim biopsihosocijalnim okolnostima, održavaju visok stepen samostalnosti kompenzujući umanjene, drugim sposobnostima i veštinama (ličnim snagama, voljom, duhovnošću, vrlinama, emocijama, postupanjima). U praksi se susreću i suprotni primeri, što upućije na važnost upoznavanja subjektivnog doživljaja korisnika. Stoga stavovi i želje korisnika imaju neprocenljiv značaj u postupku procene.

Procena potreba predstavlja produbljenu analizu činjenica i statusa utvrđenih u postupku prijema i prijemne procene sa kojima se odvija paralelno, dajući završni sveobuhvatni prikaz objektivnog stanja neophodan za kvalitetno, svrsishodno i prihvatljivo obezbeđivanje usluga korisniku.

Procena obavezno obuhvata:

- sagledavanje relevantnih statusa korisnikovog života, uključujući rizike nepovoljnih životnih okolnosti i funkcionalna ograničenja;
- sagledavanje individualnog funkcionisanja korisnika po definisanom okviru za obavljanje dnevnih aktivnosti: poslovi u kući (aktivnosti dnevnog života), poslovi negovanja (nega i nadzor) i poslovi van kuće (život u okruženju); i
- sagledavanje sredinskih faktora, koje neizostavno uključuje humane resurse u mreži za podršku (porodica, susedstvo, okruženje). Rezultat procene sagledava se kroz vrednosti indikatora koji se unose u tabele posebno strukturisanog obrasca.

Tabela 1 – sumarna procena potreba i stanja

Područja procene		Broj indikatora	Opšta ocena utvrđenog stanja na osnovu analize indikatora						
			Snage i sposobnosti		Slabosti i nedostaci			Teškoće i rizici	
			0[6]	1	2	3	4	5	6
1	RELEVANTNI STATUSI KORISNIKOVOG ŽIVOTA: 1.materijalna obezbeđenost; 2stambena obezbeđenost; 3. porodična sigurnost; 4. zdravstvena zbrinutost; 5. psihička stabilnost; 6. procena sopstvenih sposobnosti i njihovo korišćenje; 7. ishrana; 8. lična higijena; 9. higijena životnog prostora; 10. socijalna uključenost; 11. uključenost u postupak; 12. saradnja sa stručnim radnikom;								
Relevantni statusi		12							
2	INDIVIDUALNO FUNKCIONISANJE KORISNIKA: Aktivnosti dnevnog života – 1. kretanje u kući/stanu; 2. pripremanje hrane; 3. održavanje higijene rublja i stana; Nega i nadzor – 1. posluživanje (oblačenje, svlačenje, hranjenje); 2. održavanje lične higijene; 3. upotreba lekova 4. ekskrecija[7] ; 5. transfer[8] ; 6. upotreba medicinsko-tehničkih pomagala (koristi/ne koristi); Život u zajednici – 1. kretanje van kuće/stana; 2. nabavke van kuće/stana[9] ; 3. odlazak kod lekara; 4. ostvarivanje prava[10] ; 5. učešće u prigodnim aktivnostima u zajednici								
Aktivnosti dnevnog života (2.1)		3							
Nega i nadzor (2.2)		6							
Život u zajednici (2.3)		5							
3	SREDINSKI FAKTORI – PORODICA, SUSEDSTVO, OKRUŽENJE: Obezbeđenost podrške – 1. aktivnosti dnevnog života; 2. dnevni život u zajednici; 3. Nega i nadzor ; Izvori i dinamika podrške – 1. članovi porodičnog domaćinstva; 2. lica izvan porodičnog domaćinstva; 3. pružaoci nege iz javnog, privatnog, civilnog sektora i dr.								

6 0 bodova – stanje je dobro/podrška nije neophodna, 1 bod – stanje je zadovoljavajuće/potrebno prisustvo i nadzor (IV stepen podrške), 2 boda – stanje je osrednje/ponekad je potrebna pomoć (III stepen podrške), 3 boda – stanje je nezadovoljavajuće/često je potrebna pomoć (II stepen podrške), 4 boda – stanje je loše/uvek je potrebna pomoć (I stepen podrške), 5 bodova – postoje teškoće/korisnik nema dovoljnu pomoć, 6 bodova – postoji rizik/korisnik nema potrebnu pomoć

7 izlučivanje produkata metabolizma

8 premeštanje sa postelje na stolicu, kolica, toalet

9 uključuje i nabavku uputa za lekove i lekova

10 zakonska prava (dodatak za pomoć i negu), lične isprave, lečenje, rehabilitacije, nabavka pomagala, subvencije, školovanje, rad

Obezbeđenost podrške (3.1)	3							
Izvori i dinamika podrške (3.2)	3							
Ukupno po rangu	32							
Ukupno po utvrđenom stanju								

Indikatori se po izraženosti rangirajuna na skali od 0 do 6 pri čemu se 0 odnosi na korisnikove očuvane sposobnosti i lične snage, vrednosti 1, 2, 3 i 4 analogne su IV, III, II i I stepenu podrške važećih standarda, 5-i stepen ukazuje na uočene teškoće, a 6-i na postojeće rizike. Na ovaj način su, u konačnom ishodu procene, snage i sposobnosti, odnosno teškoće i rizici jasno izdvojeni od stepena neophodne podrške.

Kroz vrednovanje 32 indikatora za tri navedene oblasti (područja) dobija se sumarna procena korisnikovih potreba i okolnosti njegovog svakodnevnog funkcionisanja.

Za potrebe ovog rada priložena je tabela sumarne procene (Tabela 1) sa pregledom područja procene, navedenim indikatorima i opštom ocenom utvrđenog stanja koja se u praktičnom smislu selektuje u tri oblasti. Prva oblast obuhvata snage i sposobnosti, druga slabosti i nedostatke, a treća oblast obuhvata teškoće i rizike utvrđene u postupku procene.

Predstavljeni model procene potreba nastao je kao odgovor na praćenje i ispitivanje potreba korisnika koje je vršeno u kontinuitetu od 2003. do 2009. godine u projektnoj fazi razvoja usluga, uporedo sa njihovim pružanjem i koje je uvek u prvi plan isticalo probleme u vezi obavljanja poslova van domaćinstva, posebno probleme sa nabavkama van kuće i odlaskom kod lekara.

Rezultati obrade podataka o korisnicima projektnih usluga u 2004. godini ukazali su da od 566 starijih ljudi koje su socijalni radnici, psiholozi i lekar posetili u njihovim domovima 28,5% ispitanika ima potrebu za uslugama pomoći i nege u kući od strane profesionalnih lica zbog problema:

- sa samoposluživanjem – 14,8%,
- održavanjem lične higijene – 20,3%,

- održavanjem higijene stana i rublja – 32,2%,
- pripremanjem hrane – 29,9%,
- nabavkama van kuće – 37,1% i
- odlaskom kod lekara[11] – 37,1% .

Rezultati istraživanja ''Osobe sa invaliditetom unutar sistema socijalne zaštite – karakteristike korisnika i efekti dodatka za pomoć i negu drugog lica[12]'' sprovedenog 2013. godine, na nedvosmislen način potvrđuju da je nemogućnost učestvovanja u životu zajednice problem prvog reda prioriteta, odnosno pravo koje je u značajnoj meri ugroženo, što dovodi do stanja socijalne izolacije i marginalizacije.

Detaljan prikaz dobijenih rezultata nalazi se u Tabeli 2 i on daje širok okvir za posmatranje, upoznavanje, upoređivanje i analizu načina na koji se odvija život jedne grupe odraslih i starijih osoba sa invaliditetom koje su svojim učešćem u istraživanju pomogle da se rasvetle nepoznanice u vezi sa njihovim svakodnevnim funkcionisanjem.

Tabela 2 - Životne potrebe koje se zadovoljavaju uz pomoć drugih lica

Životne potrebe koje se zadovoljavaju uz pomoć drugog lica	**Podrška I stepena Uvek potrebna pomoć drugog lica**		**Podrška II stepena Često potrebna pomoć drugog lica**		**Podrška III stepena** Ponekad potrebna pomoć drugog lica		**Podrška IV stepena** Potrebno prisustvo i nadzor drugog lica		**Podrška nije neophodna** Korisnik je samostalan	
	1		**2**		3		4		5	
Grupe poslova	**Broj**	%	**Broj**	%	Broj	%	Broj	%	Broj	%
I poslovi negovanja										
Posluživanje (svlačenje, oblačenje, hranjenje...)	**25**	44	**2**	3	5	9	4	7	21	37
Održavanje lične higijene	**28**	49	**1**	2	5	9	5	9	18	32

11 Podaci su objavljeni u publikaciji ''Starimo s ljubavlju – priručnik za dobre susede'', Mirjana Sokolović, Centar za socijalni rad Stara Pazova, 2005. godine, str. 86

12 Istraživanje je obavljeno na slučajnom stratifikacijskom uzorku ispitanika razvrstanih u dve starosne kategorije (odrasli/18 do 64 godina i stariji/65 i više godina); osnovni skup za odabir uzorka obuhvatio je osobe sa invaliditetom koje su koristile dodatak i uvećan dodatak za pomoć i negu drugog lica u Centru za socijalni rad juna 2013. godine (441 korisnik).

Uzimanje lekova	**33**	58	**2**	3	2	3	1	2	19	33
Ekskrecija (izlučivanje produkata metabolizma)	**19**	33	**2**	3	2	3	4	7	30	53
Transfer (premeštanje sa postelje na kolica, stolicu, toalet...)	**16**	28	**6**	10	1	2	2	3	32	56
Upotreba medicinsko-tehničkih pomagala	**15**	26	**2**	3	4	7	-	-	9	16
Ukupno I – **315** (100%)	**136**	43%	**15**	5%	**19**	6%	**16**	5%	**129**	41%
II poslovi u kući										
Kretanje u stanu/kući	**21**	37	**4**	7	3	5	3	5	26	46
Pripremanje hrane	**46**	81	**2**	3	2	3	1	2	6	10
Održavanje higijene rublja i stana	**49**	86	**2**	3	1	2	-	-	5	9
Ukupno II – **171** (100%)	**116**	68%	**8**	2%	**6**	3%	**4**	2%	**37**	22%
III poslovi van kuće (poslovi u okruženju)										
Kretanje van stana/kuće	**43**	75	**4**	7	3	5	1	2	6	10
Nabavke van kuće i plaćanja	**50**	88	**2**	3	2	3	-	-	3	5
Odlazak kod lekara	**50**	88	**-**	-	1	2	1	2	5	9
Ostvarivanje prava (lične isprave, lečenje, subvencije, rad, školovanje...)	**51**	89	**-**	-	2	3	-	-	4	7
Ukupno III – **228** (100%)	**194**	85%	**6**	2%	**8**	4%	**2**	1%	**18**	8%
UKUPNO I+II+III – **714 (100%)**	446	**60%**	29	**4%**	33	**4%**	22	**3%**	184	**29%**

Iz dobijenih rezultata se može uočiti da je za najveći broj poslova osobama sa invaliditetom ''uvek potrebna pomoć drugog lica'' - ''podrška prvog stepena'', da je ta pomoć najneophodnija za obavljanje poslova van kuće i

odgovori se kreću u okvirima vrlo visoke zastupljenosti od 75% do 89% (43 do 51).

Od poslova koji se obavljaju u kući i podrške koja je ispitanicima neophoda, najmanje pomoći je potrebno za kretanje u stanu/kući - 21 (37%). U obimu i procentu koji su veći od pomoći u kretanju u okviru životnog prostora, jesu poslovi u vezi pripremanja hrane - 46 (81%) i održavanja higijene rublja i stana - 49 (86%).

U poslovima negovanja najviše pomoći je osobama sa invaliditetom potrebno za uzimanje lekova - 33 (58%), održavanje lične higijene - 28 (49%) i za posluživanje (svlačenje, oblačenje, hranjenje) - 25 (44%). Nešto manje pomoći (u rasponu od 15 do 19, odnosno od 26% do 33%) potrebno je obezbediti osobama sa invaliditetom kod upotrebe medicinsko-tehničkih pomagala, transfera (premeštanja sa postelje na kolica, stolicu ili toalet) i kod ekskrecije (izlučivanja produkata metabolizma).

U okviru prikazanih rezultata može se napraviti veza između ''složenosti potrebe za podrškom'' u obavljanju pojedinih poslova u tom smislu da ''vrsta poslova'' koja iziskuje najveći stepen podrške predstavlja i najveći problem za ispitanike (podrška I stepena/grupe poslova - 446/60%). U tom kontekstu se dobijeni rezultati mogu posmatrati i sa aspekta procene stepena izraženosti životnih problema.

Specifičnosti koje doprinose kvalitetu usluga – odgovor na teškoće u obavljanju poslova van kuće

Iako se poslovi ''pomoći i nege u kući'' u javnosti, često laički prepoznaju kao poslovi ''gerontodomaćica'' ili ''kućnih pomoćnica'', prikaz usluga kojim se bavi ovaj rad[13] koncipiran je po principu dobre prakse izmerene povoljnim rezultatima u poboljšanju života korisnika i njihovim zadovoljstvom pruženim uslugama. U tom kontekstu ovo poglavlje se bavi nekim od specifičnosti koje doprinose kvalitetu usluga, pri čemu se pod kvalitetom podrazumevaju ona svojstva usluga koja ih čine ''primerenim autentičnim potrebama korisnika.''

Usluge socijalnog rada kao poseban set usluga pomoći u kući

Od suštinskog značaja za kvalitet dnevnih usluga u zajednici jesu us-

13 Grupe poslova ''pomoći u kući'' (poslovi domaćica-negovateljica, poglavlje 2)

luge socijalnog rada koje su Pravilnikom o normativima i standardima za obavljanje delatnosti pomoći u kući Centra za socijalni rad u Staroj Pazovi specifikovane kao poseban set usluga. Širok spektar stručne podrške koji dobijamo primenom metoda socijalnog rada, od rada sa pojedincem, preko grupnog i socijalnog rada u organizovanju zajednice, idealna je osnova za sveobuhvatno organizovanje svakodnevnog života ljudi sa biopsihosocijalnim ograničenjima, brigu o kvalitetu njihovog života i integraciju u život zajednice.

Kao slikovit primer sa poželjnim efektima socijalnog rada može da posluži pružena direktna podrška korisnicima oko ostvarivanja prava na dodatak i/ili uvećani dodatak za pomoć i negu drugog lica. Ili, zamena ličnih dokumenata koja je okarakterisala 2016. godinu kao obaveza koju su korisici usluga pomoći u kući, kao lica koja nemaju povoljnu mogućnost interakcije sa institucijama u okruženju, ispunili korišćenjem socijalne podrške službe za pomoć u kući. Ostvarivanje prava na obrok u narodnoj kuhinji, nabavka ortopedskih pomagala, oslobađanje od plaćanja participacije za lekove i lečenje i dr., samo su neki od konkretnih benefita[14] koji su uslugama socijalnog rada obezbeđeni za lica koja nemaju dovoljnu podršku u svakodnevnom funkcionisanju.

Profesionalne kompetencije stručnih saradnika i saradnika

Razvoj usluga pomoći u kući od samog početka posebnu je pažnju posvetio profesionalnim kompetencijama negovateljica i domaćica i njihovom obrazovnom profilu polazeći sa stanovišta da rad sa ljudima zahteva solidan i prihvatljiv obrazovni nivo i stručni profil i da se u skladu sa dobrim znanjima i veštinama neposrednih pružalaca usluga mogu postići najpoželjniji efekti podrške. U tom kontekstu lokalni normativi kojima je regulisan rad u službi za pomoć u kući, za poslove domaćice predviđa najmanje IV stepen stručne spreme, dok se poslovi negovateljica isključivo poveravaju zdravstvenim saradnicima (viši medicinski tehničar i medicinski tehničar).

Pravilo je i praksa da se poslovi sa liste ''aktivnosti usluga pomoć u kući[15]'' koji se odnose na pomoć u održavanju lične higijene, nabavku i nadgledanje uzimanja lekova, saniranje i negu manjih povreda i kontrolu vitalnih funkcija, isključivo poveravju zdravstvenim saradnicima službe. Svaka

14 Dobit, korist

15 Pravilnik o bližim uslovima i standardima za pružanje usluga socijalne zaštite (Sl. Glasnik RS br. 42/2013), čl. 75

negovateljica i domaćica ima završenu akreditovanu obuku.

U uslovima kada obrazovni sistem (još uvek) nije prepozno potrebu za školovanjem kadrova za pomoć (domaćice) i negu (negovateljice) građanima u kućnim uslovima, planirani i uspostavljeni način angažovanja osoblja procenjen je kao najpovoljniji odgovor ciljevima službe da se usluge pružaju na kvalitetan način, odnosno u skladu sa najboljim znanjima i veštinama koje predstavljaju i etički imperativ u poslu koji zadire u čovekovu najdublju intimu na način koji neizostavno vodi brigu i štiti dostojanstvo obolelog, nemoćnog, invalidnog ili starog lica.

Kao problem usko vezan za obezbeđenje kvalitetnih kadrova i njihovo stručno usavršavanje važno je naglasiti problem da normativi u socijalnij zaštiti nisu predvideli obavezu stručnog usavršavanja saradnika, a tehničko i drugo osoblje nije ni u kom kontekstu dovedeno u vezu sa obavljanjem stručnih poslova u socijalnoj zaštiti, što je poželjno i nužno promeniti.

Prateće usluge – prevoz korisnika i klub za odrasle i starije

Usko povezano sa pokazateljima o dominantnim problemima korisnika da obave poslove u okruženju jeste i pitanje njihovog prevoza.
Namenski kombi prevoz predstavlja poseban kvalitet u pružanju usluge pomoći u kući jer su njime rešeni neki od najvećih problema korisnika: da obave lekarske preglede i druge poslove u okruženju, da otputuju na specijalističke preglede, da pristupe na pregled organa veštačenja, da prisustvuju prigodnim kulturno-zabavnim i drugim sadržajima.

Za usluge prevoza korisnika, osoblja i roba Služba koristi putnički automobil Zastava i kombi vozilo marke Opel Vivaro Range koje je predviđeno za prevoz 8+1 putnika.Vozilo zadovoljava standarde pristupačnosti, odnosno ima sklopivu mehaničku rampu za ulazak u vozilo osoba u invalidskim kolicima. Korisnicima se uz prevoz obezbeđuje asistencija vozača oko transfera i pratnja negovateljice-medicinske sestre.

Kompetencije za pružanje usluga i rad u službi za pomoć u kući, kao i neposrednim pružaocima (domaćice i negovateljice) jednako je potreban vozaču namenskog kombi vozila koji pruža uslugu asistencije teže pokretnim i nepokretnim korisnicim i građanima kod izlaska i ulaska u kuću/stan i odredište do kojeg se obavlja prevoz, odnosno asistencija kod ulaska u vozilo i izlaska.

Klub za odrasla i starija lica koji je osnovan 2009. godine u sastavu Službe za kućnu negu i pomoć u kući, a koji od 2016. godine funkcioniše kao

samostalna organizaciona jedinica Centra za socijalni rad, gotovo da je jedina alternativa za zadovoljavanje kulturno-zabavnih i drugih potreba odraslih i starijih lica koji imaju poteškoća u svakodnevnom funkcionisanju. U toku jedne godine u Klubu se organizuje oko 200 aktivnosti i ostvari oko 3500 poseta korisnika i drugih građana svih uzrasta.

Kao primer dobre prakse staropazovački klub je predstavljen u okviru istraživanja ''Društveni život starijih ljudi u selima opštine Stara Pazova.[16]''

Rezultati ankete kojom je ispitivano zadovoljstvo korisnika pruženim uslugama su pokazali da stariji ljudi najradije prisustvuju kulturno-zabavnim programima (19), merenju pritiska i šećera u krvi (18), predavanjima o zdravlju (16), svakodnevnom okupljanju uz druženje i posluženje (15), radionicama Sekcije ručnih radova (8), kontrolama sluha (7), a pojedine osobe (6) najradije pomažu u radu Kluba (priprema posluženja i dr.).

O zadovoljstvu uslugama Kluba svedoče visoke ocene koje su ispitanici dali na skali od 1 do 5 – prosečna ocena zadovoljstva članova Kluba pruženim uslugama iznosi 4,9.

Ekonomičnost pomoći u kući – argument u zagovaranju uspostavljanja usluga i ujednačavanju prava građana na njenu dostupnost

U pripremi poglavlja koje se bavi osvrtom na ekonomsku perspektivu uslge ''pomoć u kući'' koje ima za cilj da podstakne buduće debate na ovu temu i podrži razvoj prakse odlučivanja o prihvatljivosti usluga socijalne zaštite kroz respekt indikatora ekonomičnosti, analiza rečnika pojmova poslužila je kao dobar putokaz za obradu iz ugla socijalnog rada.

Ako ekonomičnost posmatramo kao težnju da se postigne ''što veći uspeh sa što manjim sredstvima'' onda je ''pomoć u kući'' autentičan primer ekonomične usluge socijalne zaštite koja je niskobudžetna, a istovremeno zadovoljava potrebe velikog broja građana.

Na primeru budžeta koji Opština Stara Pazova izdvaja za uslugu ''pomoć u kući'' koji je za 2017. godinu iznosio oko 5.500.000 dinara za službu kapaciteta 80 korisnika (6 zaposlenih), može se proračunati da se za jednog korisnika na godišnjem nivou izdvaja 68.400 dinara, odnosno 5.700 dinara mesečno. Deo sredstava za funkcionisanje Službe (oko 8%) obezbeđen je

16 Istraživanje ''Društveni život starijih ljudi u selima opštine Stara Pazova'' je sprovedeno u okviru projekta ''Istraživačko-analitička praksa za unapređivanje usluga socijalne zaštite i socijalne politike u lokalnoj zajednici/2014. ''Udruženja istraživača socijalnih prilika – MREŽA ISP; Istraživanje je realizovao tim istraživača – Mirjana Sokolović i Tamara Đorđević.

učešćem građana u troškovima usluga u skladu sa važećim lokalnim normativima.

Ključni elementi ovako povoljne cene odnose se na visoko postavljene standarde ekonomičnosti u upravljanju svim raspoloživim resursima:

Prosečan standard broja korisnika po jednom neposrednom pružaocu iznosi 20, tako da 2 negovateljice i 2 domaćice pružaju usluge za 80 korisnika. U izvodljivosti standarda važnu ulogu imaju usluge socijalnog rada i treba ih posmatrati u kontekstu poslova na rešavanju najizraženijih problema korisnika (područje poslova u okruženju).

Standardi trajanja usluga kreću se u rasponu od 30 do 120 minuta po jednoj poseti, dinamika u rasponu jednom do tri puta nedeljno. Na mesečnom planu korisnicima se obezbeđuje maksimalnih 20 sati usluga. Veći broj sati uključuje plaćanje pune cene za usluge[17] što s jedne strane garantuje ravnomernost u raspodeli raspoloživog vremena među korisnicima, a sa druge strane otvara prostor za samofinansiranje i povećanje broja korisnika i broja zaposlenih. Finansijska regulativa i zabrana zapošljavanja, za sada ne prepoznaju tržišni pristup pružanja usluga u javnom sektoru.

Otvaranje rasprave o navedenim mogućnostima postizanja povoljnih ekonomskih efekata za korisnike, za nova zapošljavanja i novi priliv budžetskih sredstava po osnovu poreza i doprinosa za zarade, važna je tema o kojoj se malo razgovara i zna. Rad na terenu i poznavanje svakodnevnih prilika o načinima na koje ljudi zadovoljavaju svoje biopsihosocijalne potrebe, čini vidljivom vrlo rasprostranjenu praksu angažovanja i plaćanja neformalnih pružalaca usluga bolesnim, starijim ili invalidnim licima.

U prilog ekonomičnosti usluge ''pomoć u kući'' govore i činjenice o niskim infrastrukturnim investicijama. Prostor i oprema za organizovanje rada na obezbeđivanju i pružanju usluga zahtevaju minimalna ulaganja. Osnovni utrošak sredstava kod pružanja usluge ''pomoć u kući'' odnosi se na plaćanje zaposlenih, na posedovanje vozila, bez kojeg se rad ne može efikasno organizovati (sa minimalnim utroškom vremena) i motorno gorivo.

U razvoju i pružanju usluge ''pomoć u kući'' u staropazovačkom centru za socijalni rad ekonomičnost posmatrana kao razumno i štedljivo iskorišćavanje dobara i snage, vrednost je kojom se nastoje postići najpoželjniji mogući efekti u očuvanju i unapređenju kvaliteta života odraslih i starijih ljudi, o njihovom učešću u životu zajednice i omogućavanju doživotnog boravku u prirodnom društvenom okruženju.

17 Puna cena za jedan sat usluga iznosi 288 dinara

Održivost usluga – zalaganje za konzistentnost razvoja usluga pri centrima za socijalni rad

Zalaganje za konzistentnost u razvoju usluga pri centrima za socijalni rad polazi od toga da suprotstavljena gledišta o pružaocima usluga socijalne zaštite mogu ostaviti posledice na oblast socijalne zaštite. Jedno od ovakvih gledišta, sadržano je odredbama Nacrta Zakona o izmenama i dopunama Zakona o socijalnoj zaštiti koji predlaže da se centrima za socijalni rad onemogući da pružaju usluge socijalne zaštite.

U stručnoj javnosti je stvorena zbunjenost pred nejasnoćama predloženih zakonskih izmena i upitanost: da li dolazi vreme kada će se javnim ustanovama zabranjivati da se bave svojom osnovnom delatnošću ili profesijom? Da li će npr. zdravstvenim ustanovama neko zabraniti da pružaju usluge zdravstvene zaštite!? Ili će neko predložiti da se lekari ''preimenuju'' u ''voditelje pacijenata''!? Da, bio bi to apsurd, nepravda, degradacija, paradoks.

Iz aporetike[18] ovog uvoda u novi tematski deo rada posredno se problematizuje održivost usluga obzirom da se jednoj legitimnoj grupi pružalaca, odnosno pružaocima iz javnog sektora dalji rad na obezbeđivanju usluga korisnicima dovodi u pitanje.

Razvoj usluga pri ustanovama socijalne zaštite kao rezultat strateških planskih zadataka u oblasti socijalne zaštite

Neprihvatljivo je, stručno neutemeljeno i pravno nezasnovano da ustanova socijalne zaštite ne može da pruža usluge socijalne zaštite, a unošenje instituta zabrane (onemogućavanja) osnovne delatnosti u tekst obrazloženja koji se predstavlja javnosti, nezaslužena je sankcija za javnu oblast koju ''država sama sebi izriče'', odnosno neko u njeno ime.

Ako centar kao bazična ustanova socijalne zaštite dostupna građanima svih opština u Srbiji, ne može da razvija i pruža izvorne usluge svoje stručne oblasti, ko će u javnom sektoru ove usluge pružati (zdravstvo, obrazovanje!?).

Građanima koji su npr. u potrebi za uslugom ''pomoć u kući'', koji ne mogu da žive nezavisno u svojim domovima, nemaju dovoljnu porodičnu podršku i ne žele da idu u ustanovu socijalne zaštite jer je njihovo osnovno ljudsko pravo da doživotno borave u sopstvenom domu, u svom prirodnom

18 Raspravljanje o problemima, a da se pritom ne želi pošto-poto doći do njihovog rešenja, bez teorijske obrade

okruženju, preostaju civilni i privatni sektor i ''siva zona''.

Pri tome, civilni sektor iako nije ravnomerno razvijen u Srbiji, ima zadovoljavajući udeo u ukupnom broju pružalaca. Na osnovu desk analize licenciranih pružalaca usluge ''pomoć u kući[19]'' evidentno je da učešće pružalaca usluga iz civilnog sektora iznosi 63% (50 od 79 licenciranih pružalaca usluga).

Učešće pružalaca usluga iz javnog sektora - iz ustanova socijalne zaštite, na osnovu analzie navdenih podataka iznosi 37% (29 licenciranih pružalaca) i to:

- 21 pružalac (26,6%) pri Centrima za socijalni rad (Čoka, Kovačica, Zaječar, Vršac, Novi Pazar, Sremska Mitrovica, Bor, Leskovac, Bajina Bašta, Užice, Valjevo, Babušnica, Majdanpek, LJig/Lajkovac/Mionica, Apatin, Stara Pazova, Šabac, Vlasotince/Crna Trava, Ražanj, Loznica, Žabari)
- 6 pružalaca (7,6%) pri Gerontološkim centrima (Breograd, Novi Sad, Subotica, Kikinda, Leskovac, Kruševac)
- 1 pružalac (1,3%) u okviru samostalne lokalne ustanove za razvoj usluga socijalne zaštite (Kragujevac), osnovane na osnovu razvoja brojnih dnevnih usluga u zajednici pri Centru za socijalni rad

Kapaciteti privatnog sektora nisu razvijeni. Od 79 licenciranih pružalaca usluga samo je 1 (1,3%) pružalac iz ovog sektora (Jela dom, Beograd).

''Siva zona'' je u oblasti usluge ''pomoć u kući'' najrasprostranjeniji nevidljivi oblik podrške koji se ostvaruje pružanjem nelegalne pomoći u kući starim i invalidnim licima i kao takav ukazuje da postoji novac koji prolazi mimo regularnih tokova, čime se državnoj kasi nanose štete nepoznatih razmera, dok korisnici usluga žive u riziku ili postaju žrtve ekonomskog nasilja kroz plaćanje visoke cene za usluge ili sklapanje nepovoljnih ugovora o doživotnom izdržavanju. ''Siva zona'' je direktan ishod ''nemanja izbora'' za stara i invalidna lica koja ne mogu da žive bez podrške drugih ljudi i u stalnom je porastu. Ako se uzme u obzir visok udeo starijih i invalidnih lica u ukupnoj populaciji koji je dostupan u zvaničnim statistikama, može se pretpostaviti da je ilegalno pružanje usluge ''pomoć u kući'' izuzetno rasprostranjeno. Preporučena hipoteza za istraživanje u ovoj oblasti može da glasi ''da veliki broj starijih i invalidnih lica za obavljanje dnevnih aktivnosti koristi usluge neformalnih pružalaca usluga i za to troši znatan deo ličnog ili porodičnog budžeta, kao i da veliki broj građana pružanjem usluga ostvaruje prihode za

19 Ministarstvo za rad, zapošljavanje, boračka i socijalna pitanja – spisak licenci: https: www.minrzs.gov.rs/usluge-socijalne-zastite.html

koje ne plaća porez''.

Razvoj usluga pri ustanovama socijalne zaštite, dakle i pri centrima za socijalni rad, rezultat je strateških planskih zadataka u oblasti socijalne zaštite, odnosno desetogodišnjeg reformskog procesa koji je rezultirao zakonskim izmenama 2011. godine.

Brojne usluge su razvijene, mnoge opštine (mada ne i dovoljan broj) su razumele autentične potrebe svojih građana i odlučile o osnivanju posebnih organizacionih jedinica pri centrima za socijalni rad koji su u najvećem broju opština Srbije jedine ustanove socijalne zaštite. Mnogi su se pružaoci usluga edukovali i zaposlili. Država je (na svim nivoima) uložila znatna sredstva (poreska i donatorska) za razvoj usluga jer je tako planirala, a takođe je posredstvom Ministarstva za rad, zapošljavanje, boračka i socijalna pitanja, podsticala i ohrabrivala razvoj usluga pri ustanovama socijalne zaštite počev od 2003. godine posredstvom projekta Fonda za socijalne inovacije.

Brisanjem ''tri reda u jednom članu zakona'' (čl. 48. Nacrta Zakona o izmenama i dopunama Zakona o socijalnoj zaštiti[20] kojim se menja deo člana 122. Zakona o socijalnoj zaštiti) nanose se nemerljive štete sistemu socijalne zaštite umesto da se podstiče dalji razvoj usluga, posebno pri centrima za socijalni rad koji čine najrasprostranjeniju mrežu ustanova socijalne zaštite koju je država decenijama razvijala i finansirala, a čijim se radom, trudom i znanjem uz materijalnu i tehničku podršku može, na najekonomičniji način, doći do svakog građanina u Srbiji jer ni jedan ne bi smeo ostati ''zaboravljen i sam'' očekujući još jednu dugogodišnju transformaciju pružalaca usluga. Razvoj usluga pri centrima nije dilema, već imperativ odgovorne države koja je taj razvoj inicirala.

Država treba da razvija i jača ''svoj'' sistem usluga što nije u suprotnosti sa nastojanjem da se podstiče razvoj civilnog i privatnog sektora, odnosno pluralizam pružalaca usluga. To je konzistentnost razvoja sopstvenih kapaciteta u oblasti socijalne zaštite i logičan sled reformskih postignuća, koja u ovoj sferi jesu skromna po obimu, ali postoje.

Upućivanje na uslugu i korišćenje usluge u istoj organizaciji kao šansa za kvalitetniju zaštitu najboljih interesa korisnika i značajne uštede novca

U delu teksta pod nazivom ''Objašnjenje pojedinačnih rešenja'' koji se nalazi na internet strani Ministarstva za rad, zapošljavanje, boračka i soci-

20 Internet strana Ministarstva za rad, zapošljavanje, boračka i socijalna pitanja 08.07.2018

jalna pitanja (tekst bez zaglavlja i potpisa) navodi se da: ''Aktuelnim odredbama Zakona, Centar za socijalni rad može da pruža i druge usluge socijalne zaštite ukoliko nema odgovarajućeg pružaoca usluga. Ovakav pristup je rezultirao određenim vidom sukoba interesa jer se upućivanje na uslugu i korišćenje usluge odvija u istoj organizaciji što razvoj usluga socijalne zaštite zadržava u okviru već postojećih. Takođe, razvijena je praksa da stručni radnici na poslovima javnih ovlašćenja, istovremeno, rade na poslovima pružanja usluga socijalne zaštite što se odražava na kvalitet i posredno dovodi do nenamenskog trošenja sredstava''.

Konstatacija o sukobu interesa potpuno je neosnovana i neutemeljena, obzirom da centri koji imaju organizacionu jedinicu koja pruža određenu vrstu usluga imaju i veću mogućnost da u procesu ''vođenja slučaja'' obezbede zaštitu najboljeg interesa korisnika. Primer iz prakse – ukoliko korisnik koji ne može da živi nezavisno u svom domu ne želi da ide u ustanovu socijalne zaštite, centar mu može obezbediti uslugu ''pomoć u kući'' odnosno podršku za život u prirodnom okruženju kroz pomoć u obavljanju dnevnih aktivnosti, negu i nadzor, zadovoljavanje drugih potreba itd. Na taj način centar će upućivanjem na usluge ''svoje'' posebne organizacione jedinice, doprineti ublažavanju nepovoljnih životnih okolnosti korisnika, podržaće njegovo osnovno ljudsko pravo na doživotni boravak u prirodnom okruženju uz poštovanje načela ekonomske efikasnosti obzirom da je usluga ''pomoć u kući'' višestruko jeftinija usluga (pomoć u kući: 5.700 prosečno mesečno - 68.400 godišnje; domski smeštaj: 35.000 prosečno mesečno – 420.000 godišnje, što znači da pružanjem usluge ''pomoć u kući'' za samo jednog građanina, centar preko svoje organizacione jedinice može da ostvari uštedu od 351.000 dinara na godišnjem nivou uz mnogo jednostavniju i jeftiniju proceduru od one koja se sprovodi posredovanjem kod drugog pružaoca). Bez mogućnosti da korisniku obezbedi dnevnu uslugu u zajednici, ukoliko korisnik odbija institucionalnu zaštitu, usluge procene i planiranja ostaju na nivou ''ispoštovane stručne procedure'', ''slučaj'' (!?) se zatvara, a korisnik i dalje ostaje u nepromenjenom životnom riziku.

Konstatacija da je razvijena praksa da stručni radnici na poslovima javnih ovlašćenja, istovremeno, rade na poslovima pružanja usluga socijalne zaštite u potpunosti je proizvoljna i nepotkrepljena pokazateljima koji bi ukazivali na neosnovano definisan ''problem''. Kada analiziramo stanje iz napred navedenih zvaničnih podataka o usluzi ''pomoć u kući'', apsolutno je vidljivo da je uslugu razvio samo 21 centar za socijalni rad u Srbiji što predstavlja oko 37% svih centara, a imajući u vidu da svi imaju licencu za rad dobijenu na zakonom zasnovan način, jasno je da ''problem'' koji navodi

nepoznati pisac obrazloženja, nema uporište u praksi. Paušalna konstatacija o ''nenamenskom trošenju sredstava'' kada se sagleda kroz ekonomsku efikasnost prikazanu u navedenom primeru, nema nikakav osnov niti smisao.

Zaključak

Sinteza svih predstavljenih tematskih celina u ovom radu vodi ka jedinstvenom zaključku da ''pomoć u kući'' pruža velike mogućnosti donosiocima odluka, da kroz podršku razvoju usluge u svim sektorima (javni, dobrovoljni, privatni), mogu na jednostavan i ekonomičan način da osiguraju (garantuju) starijim, obolelim i invalidnim građanima ostvarivanje širokog spektra ljudskih prava koja su objedinjena i sadržana u jednom i osnovnom, a to je pravo na doživotni boravak u prirodnom društvenom okruženju.

Rad prikazuje rezultate dobre prakse na način što nudi mogući pojmovni okvir razumevanja spoja reči ''pomoć i nega'', indikatore za procenu potreba korisnika usluge ''pomoć u kući'', uvid u specifičnosti kvaliteta usluga i argumente njihove ekonomske efikasnosti, a u krajnjoj istanci nastoji da doprinese razrešenju nejasnoća o pružaocima usluga socijalne zaštite u javnom sektoru i opravdanosti konzistentnog razvoja i održivosti usluga pri centrima za socijalni rad i to tako što argumentuje:

- Da jasno definisanje pojmova vodi ka razumevanju sa korisnicima, javnošću, saradnicima, stručnjacima i donosiocima odluka; definisanje pojma ''nega i pomoć'' u kontekstu delatne suštine čoveka koja ga vodi na putu do samoostvarenja (ali ga u jednom trenutku na njemu zaustavlja), doprinosi preciznom određivanju poslova bez kojih život nije moguć i koje pojedinac ne može da ostvari bez podrške drugih ljudi;
- Da se sveobuhvatna procena potreba dobija sagledavanjem relevantnih aspekata korisnikovog života, individualnog funkcionisanja u okviru obavljanja poslova u kući, poslova negovanja i poslova van kuće i sagledavanjem sredinskih faktora; korišćenjem skale za procenu indikatora kojima se vrednuje svako od navedenih područja posmatranja dobija se sumarna procena potreba koja, osim na stepen neophodne podrške, ukazuje i na korisnikove snage i sposobnosti, takođe i na teškoće i životne rizike; subjektivni doživljaj korisnika o sopstvenom stanju i potrebama, ključan je aspekt procene i garant uspeha u pružanju usluga; za postizanje poželjnih ishoda podrške u kući, pored nege i pomoći jednako su važne usluge socijalnog rada kao poseban set usluga, zatim usluge prevoza korisnika i osoblja i usluge kojima se podstiče aktivno učešće korisnika u

prigodnim sadržajima kulturno-zabavnog tipa;

- Da se organizovanjem pružanja usluge ''pomoć u kući'' mogu postići ''veliki uspesi sa malim sredstvima'' jer se radi o ekonomičnoj, niskobudžetnoj usluzi socijalne zaštite koja u isto vreme zadovoljava potrebe (prava) velikog broja građana čime se postiže ujednačavanje prava na dostupnost dnevnih usluga u zajednici;
- Da su za dobar kvalitet usluga važni poslovi socijalnog rada, osposobljenost stručnih saradnika, rasodela aktivnosti prema stručnoj spremi i dodeljivanje poslova nege korisnika osoblju medicinske struke; shodno potrebama korisnika koji u najvećoj meri imaju problem u obavljanju poslova van kuće od velike je važnosti omogućavanje usluge prevoza, a takođe i klubova za dnevno okupljanje;
- Da je dugogodišnja dobra praksa u razvoju i pružanju usluge ''pomoć u kući'' i postignuti rezultati u staropazovačkoj sredini koji su dobili podršku predstavnika vlasti na svim nivoima (Pokrajina Vojvodina, Republika Srbija i Opština Stara Pazova) validan pokazatelj kredibiliteta usluga koje se pružaju pod okriljem centra za socijalni rad koji je, inače, jedina ustanova socijalne zaštite na teritoriji opštine Stara Pazova, kao i u mnogim opštinama Srbije, gde bi centri za socijalni rad uz pravilnu i jedinstvenu podršku razvoju i održivosti usluge ''pomoć u kući'', vrlo brzo i efikasno mogli da dođu do svakog starog i obolelog lica;

Rukovođen najboljim interesom korisnika koji imaju poteškoće u svakodnevnom finkcionisanju i njihovih porodica, ovaj rad se obraća profesionalcima sa kojima može i želi da vodi kompetentan dijalog u razmeni iskustva i sa donosiocima odluka koji na temelju njegovog sadržaja mogu da provere stavove o opravdanosti zalaganja za konzistentnost i održivost razvoja usluge ''pomoć u kući'' i drugih dnevnih usluga u zajednici u okviru javnih ustanova socijalne zaštite ne isključujući centar za socijalni rad kao bazičnu i najrasprostranjeniju ustanovu u ovoj oblasti koja je jednako dostupna svim građanima Srbije, gde predstavljeni primer, ni u kom slučaju, nije usamljen.

A, na mestu dileme o tome treba li ili ne treba onemogućiti centrima za socijalni rad da pružaju izvorne usluge svoje stručne oblasti, uz svu argumentaciju koju nudi ovaj rad, neka ostane za promišljanje mudra misao Sv. Vasilija Velikog: ''Ne sanjaj nepostojeće stvari, nego dobro ustroj postojeće na opštu korist.''

Korišćeni izvori

Izveštaj o radu Službe kućne nege i pomoći u kući sa klubom za odrasla i stara lica za godine 2009., 2010., 2011., 2012., 20013, 2014., 2015., 2016., i 2017[21] .godinu, Centar za socijalni rad opštine Stara Pazova, Stara Pazova 2009. do 2017.

Nacrt Zakona o izmenama i dopunama Zakona o socijalnoj zaštiti, Internet strana Ministarstva za rad, zapošljavanje, boračka i socijalna pitanja,08.07.2018.

Opštinska odluka o socijalnoj zaštiti iz 2009. sa izmenama iz 2012. i 2016.g.,

Petričković, Milan*, Teorija socijalnog rada (epistemološki koreni socijalnog rada)*, Socijalna misao, Beograd, 2006.

Pravilnik o nomativima i standardima za obavljanje delatnosti pomoći u kući (Opštinsko veće opštine Stara Pazova br. 551-1/2016-IVod 26.09.2016. godine)

Pravilnik o organizaciji, normativima i standardima rada centra za socijalni rad, (Sl. gl. RS br. 59/2008, 37/2010),

Pravilnik o bližim uslovima i standardima za pružanje usluga socijalne zaštite, (Sl. gl.RS br. 42/2013

Procedura o načinu obezbeđivanja usluga korisnicima, Centar za socijalni rad Opštine Stara Pazova, oktobar 2017.

Procedura o obezbeđivanju poštovanja ljudskih prava korisnika uključujući aktivaciju i učešće korisnika, Centar za socijalni rad Opštine Stara Pazova, oktobar 2017.

Procedura i kriterijumi za početak i završetak usluga, Centar za socijalni rad Opštine Stara Pazova, oktobar 2017.

Procedura postupanja po pritužbama korisnika, Centar za socijalni rad Opštine Stara Pazova, oktobar 2017.

Procedura o načinu zaštite podataka o ličnosti, Centar za socijalni rad Opštine Stara Pazova, oktobar 2017.

Sokolović, Mirjana, *Starimo s ljubavlju - priručnik za dobre susede, priručnik za edukaciju volontera za rad sa starim ljudima i profesionalaca koji se bave unapređenjem volonterizma*, Centar za socijalni rad u Staroj Pazovi, 2005. i 2006./drugo izdanje

Sokolović, Mirjana, *Socijalni položaj i potrebe starih lica na teritoriji opštine Stara Pazova – rezultati istraživanja*, Gerontološko društvo Srbije, Beograd 1985., Gerontološki zbornik, str. 59 – 74.

Sokolović, Mirjana, *Pomoć u kući – garant prava na doživotni boravak u pri-*

21 Izveštaji za 2014., 2015., 2016., i 2017., dostupni su na internet strani Centra za socijalni rad opštine Stara Pazova - http:www.csr-starapazova.org

rodnom društvenom okruženju, Gerontološko društvo Srbije, Beograd 1985., Gerontološki zbornik ''Starenje i ljudska prava, str. 82–102.
Sokolović, Mirjana i Đorđević, Tamara, *''People with disabilities within system of social protection – characteristics of users and effects of allowance for assistance and care by other person*'', Zbornik, Education and Rehabilitation of Adult Persons with Disabilities – Thematic Collection of International Importance, Izdavački centar Fakulteta za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju Univerziteta u Beogradu, Beograd 2014., str. 57 do 7
Sokolović, Mirjana i Đorđević, Tamara, *''Društveni život starijih ljudi u selima opštine Stara Pazova – prikaz stanja i mogući pravci za razvoj novih usluga socijalne zaštite*[22]'' i dr.
Vuković, Drenka, *Socijalna sigurnost i socijalna prava*, Fakultet političkih nauka Univerziteta u Beogradu, Beograd 2005.
Zakon o socijalnoj zaštiti(Sl. gl. RS br. 24/2011.g.)

Mirjana Sokolović,
Center for Social Work of Stara Pazova Municipality

Home assistance - socially acceptable and economically efficient form of social protection

Summary: The goal of this paper is to provide support in development of such social policy which successfully faces the challenges of modern society through providing services to a person in his/her own home, family, and chosen life environment during all life stages. This paper, as well as the whole idea of developing local social services, was created several decades ago, based on the vision that every person should live in his/her own home and family, in familiar, safe, and natural environment during whole life. Arising from concrete practice of Municipality of Stara Pazova, the topic of this paper is support to adult and elderly people, although some good experiences in providing home assistance to children and young people, as well as to their families, are well-known to practitioners. Home assistance, as a comprehensive local social service (perceived from professional and humane

22 http:www.csr-starapazova.org

perspective), provides that every person satisfies his/her own basic need and basic human right – to live in a natural social environment and to have secure and dignified life. Perceived from perspective of responsible social development and socio-political reasonability, home assistance is a form of social protection that is both low-budget and capable to satisfy needs of large number of citizens of all ages, which makes it unavoidable content of current social politics. Based on long-term monitoring and identifying needs of elderly (and adult) citizens through empirical researches (since 1984), as well as throughout continuous researching the needs in parallel with the service provision (since 2003), this paper arises in the dialogue of authentic lives of individuals and the experience of practitioners. In this context, the paper presents the results of a good practice through details related to the importance of defining term "care and assistance" precisely, the use of indicators for the need assessment, the precise definition of degree of support, the specificities which contribute to good quality of services, as well as throughout the review of economic efficienty and sustainability of home assistance services.
Key words: *human, basic needs, social acceptability, economic efficiency*

Uputstvo autorima

Časopis Paradigma objavljuje originalne naučne radove, pregledne radove i stručne radove iz oblasti socijalnog rada, specijalne edukacije i rehabilitacije. Osim toga, objavljuju se prikazi monografskih publikacija.

Za objavljivanje u časopisu prihvataju se isključivo originalni radovi koji nisu prethodno objavljivani i nisu istovremeno podneti za objavljivanje u nekom drugom časopisu, što autor garantuje posebnom izjavom. Radovi se dostavljaju na srpskom jeziku, ili engleskom jeziku. Radovi koji nisu pripremljeni u skladu sa Uputstvom za autore, ne uzimaju se u razmatranje.

Takođe, neophodno je dostaviti redakciji i sledeće informacije o autoru: ime, srednje slovo i prezime autora, godina rođenja, (naučno) zvanje, radno mesto, e-mail adresu, kontakt telefon.

Radovi se dostavljaju isključivo elektronskom poštom na adresu:
paradigma@asp.edu.rs

Tehničke karakteristike rada

Radovi bi trebalo da budu dužine do jednog autorskog tabaka, odnosno do 30 000 karaktera (s praznim mestima, with spaces). U obim radova nisu uključeni apstrakt, spisak korišćene literature i rezime (summary) na kraju. Format stranice je A4, font Times New Roman, pismo latinica (Latin, Serbia), prored 1,5 za tekst, a 1 za tabele, tekst u programu Microsoft Word.

Naslovna strana teksta treba da sadrži sledeće informacije: naslov rada, ime autora i koautora, naziv institucije, mesto i država (ukoliko je autor iz inostranstva). Posle imena prvog autora u fusnoti navesti adresu eletkronske pošte, veličina slova 10. Ukoliko su radovi rezultat rada na naučno-istraživačkim projektima, u fusnoti uz naslov rada na naslovnoj strani rada treba dati osnovne podatke o projektu, veličina slova 10.

Naslov rada trebalo bi da bude informativan i precizno formulisan, napisan velikim slovima, boldiran, veličina slova 14.

Apstrakt obima do 1400 karaktera (s razmakom, with spaces), treba da sadrži cilj rada, primenjene metode, glavne rezultate i zaključak, veličina slova 12.

Rezime na engleskom (Summary), primenjuju se ista pravila kao i za apstrakt.

Ključne reči (tri do pet) treba dati uz apstrakt na jeziku rada i uz rezime

(summary) na engleskom, malim slovima u italiku, odvajaju se zarezom, veličina slova 12.

Struktura rada

Svi radovi bi trebalo da imaju najmanje dva posebno izdvojena odeljka: uvod i zaključak. Ukoliko se radi o radovima koji prikazuju rezultate obavljenih istraživanja, pored uvoda i zaključka trebalo bi da imaju i sledeće elemente: cilj rada, metod rada, rezultate i diskusiju, izdvojenu ili u okviru rezultata. Strukturu preglednih radova i radova koji predstavljaju teorijske analize treba uskladiti sa osnovnom temom rada. Pregledni rad bi trebalo da sadrži originalan i kritički prikaz istraživačkog problema ili područja u kome je autor ostvario određeni doprinos, vidljiv na osnovu autocitata.

Naslove odeljaka dati centrirano i boldirano, veličina slova 12.

Podnaslove u tekstu dati italik, centrirano iznad paragrafa, veličina slova 12. Naslove odeljka i podnaslove nije potrebno numerisati.

Tabele se označavaju arapskim brojevima po redosledu navođenja u tekstu, veličina fonta za tabele 12, italik, a za sadržaj tabela veličina fonta 11. Iste podatke ne prikazivati tabelarno i grafički. Ukoliko postoje skraćenice u tabelama i grafikonima trebalo bi da budu objašnjene u legendi ispod tabele ili grafikona. Tabele i grafikoni trebalo bi da budu dati u Microsoft Word formatu. Rezolucija fotografija kao i grafikona i tabela preuzetih sa interneta je 300 dpi, grayscale color.

Primer tabele:

Tabela 1. Uspeh učenika kontrolne i eksperimentalne grupe na završnom testu znanja

GRUPA	N	M	SD	t	df	p
kontrolna	27	10,33	3,96	7,254	47	0,0001
eksperimentalna	22	17,29	2,35			

Reference

Pozive na izvore u tekstu i spisak korišćene literature na kraju rada trebalo bi dati u skladu sa APA6 stilom (APA Citation Style – American Psihological Association), abecednim redom.

Primer pozivanja na izvor u tekstu: (Anđelković, 2002: 148)

Reference na srpskom jeziku na spisku korišćene literature na kraju rada i u zagradama u tekstu navode se latinicom, bez obzira na vrstu pisma na kome su štampani korišćeni izvori.

Imena svih autora koja se navode na spisku korišćene literature na kraju rada i u zagradama u tekstu uvek se pišu na isti način. U tekstu navedena prezimena srpskih autora pišu se pismom na kome je dostavljen tekst, a prezimena stranih autora se navode ili u originalu ili srpskoj transkripciji (ukoliko se transkribuju, u zagradi se obavezno navode u originalu, na primer: Džonson (Johnson, 2007). U tekstu se navodi do tri autora (Malinić, Lalić-Vučetić, Komlenović, 2008), a pri navođenju reference sa više od tri autora se navodi samo prvi (za autore srpskog govornog područja: Ilić i sar., 2012, a za strane autore: Johnoson et.al, 2002). Navođenje više referenci bi trebalo urediti prema abecednom redu (Anđelković, 2002; Maksić, 2014; Radivojević, 1998). Više reference istog autora bi trebalo urediti prema hronologiji, od starije ka novijoj.

Spisak korišćene literature trebalo bi da obuhvati isključivo izvore na koje se autor poziva u radu. Nije potrebno stavljati redne brojeve ispred referenci navedenih u spisku korišćene literature na kraju rada.

Primeri navođenja referenci u spisku korišćene literature:

Knjiga:

Alexie, S.(1992). The business of fancydancing: Stories and poems. Brooklyn, NY: Hang Loose Press

Poglavlje u monografiji (tematskom zborniku ili zborniku radova):

Booth-LaForce, C., & Kerns, K. A. (2009). Child-parent attachment relationships, peer relationships, and peer-group functioning. In K. H. Rubin, W. M. Bukowski, & B. Laursen (Eds.), Handbook of peer interactions, relationships, and groups (pp. 490-507). New York,

NY: Guilford Press.

Časopis, jedan autor:

Williams, J. H. (2008). Employee engagement: Improving participation in safety. Professional Safety, 53(12), 40-45.

Časopis, dva do sedam autora:

Keller, T. E., Cusick, G. R., & Courtney, M. E. (2007). Approaching the transition to adulthood: Distinctive profiles of adolescents aging out of the child welfare system. Social Services Review, 81, 453- 484.

Časopis, više od sedam autora (navesti prvih šest autora,... i poslednjeg)

Wolchik, S. A., West, S. G., Sandler, I. N., Tein, J.-Y., Coatsworth, D., Lengua, L.,...Griffin, W. A. (2000). An experimental evaluation of theory-based mother and mother-child programs for children of divorce. Journal of Consulting and Clinical Psychology, 68, 843- 856.

Elektronski izvori:

Kenney, G. M., Cook, A., & Pelletier, J. (2009). Prospects for reducing uninsured rates among children: How much can premium assistance programs help? Retrieved from Urban Institute website: http:// www.urban.org/url.cfm?ID=411823

Ocenjivanje radova

Urednici časopisa nakon prijema radova obavljaju pregled radova i donose odluku o tome koji radovi ulaze u proces recenzije. Radovi se recenziraju od strane dva nezavisna recenzenta koji su referentni za datu naučnu oblast. Recenzenti nisu poznati autorima, niti su autori poznati recenzentima. U cilju provere autentičnosti rukopisa i sprečavanja plagijarizma koristi se softver Plagiarisam detector. Radovi koji se tematski ne uklapaju u koncepciju časopisa ili tekstovi nisu usklađeni sa zahtevima koji treba da ispune tekstovi koji se objavljuju u naučnim časopisima ne mogu biti prihvaćeni, o čemu se autori obaveštavaju.

Nakon recenziranja, redakcija donosi odluku o objavljivanju, korekciji ili odbijanju rada. Svi autori dobijaju informaciju o odluci redakcije. Autori čiji su radovi odbijeni ili autori kojima se radovi vraćaju na korekciju dobijaju uvid u recenzije. Ukoliko autor dostavi korigovanu verziju teksta, dužan je da u tekstu jasno označi izvršene izmene u skladu sa primedbama i sugestijama recenzenata. Osim toga autor je dužan da u pismenoj formi redakciju

upozna sa svim izmenama koje je načinio u tekstu (broj stranice na kojoj je načinjena izmena, kao i označavanje izvršene promene).

CIP - Каталогизација у публикацији - Народна библиотека Србије, Београд
364
PARADIGMA :
Časopis za teoriju i praksu socijalnog rada, specijalne edukacije i rehabilitacije
Glavni urednik Vladimir Ilić ; Odgovorni urednik Milorad Đurić.
God. 2, br. 3 (2019)
Beograd: Visoka škola socijalnog rada, 2019. (Valjevo : Štamparija "Topalović")
125 Strana; Tiraž: 300 primeraka
Dva puta godišnje.
ISSN 2620-1550 = Paradigma (Beograd) COBISS.SR-ID 270150156